

Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza
tom XIV

Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców

pod redakcją Włodzimierza Mokrego

Wydawnictwo „Szwajpolt Fiol”
Kraków 2010

Włodzimierz Mokry

Rola rodzimego języka ukraińskiego w zachowaniu tożsamości i w rozwoju kultury narodowej Ukraińców drugiej połowy XVI i pierwszych dziesięcioleci XVII wieku

Ukraiński język rodzimy na przestrzeni XI–XX wieku odgrywał i nadal pełni fundamentalne i rozstrzygające znaczenie dla zachowania tożsamości i rozwoju kultury narodowej Rusinów-Ukraińców. Język rodzimy pozostał językiem konwersacji elit państwa kijowskiego¹ także i wówczas gdy językiem piśmiennictwa głównie religijnego i językiem liturgii po przyjęciu chrześcijaństwa z Bizancjum przez Ruś Kijowską w 988 roku stał się język bułgarski.

¹ Zdaniem Jurija Szewelowa tzw. język starocerkiwnostłowański (bułgarski) nigdy nie był językiem konwersacji „Starocerковнослов’янська мова – pisze Jurij Szewelow – ніколи не була розмовною. Це була понадплемінна й понаднаціональна мова, призначена для церковних і суміжних жанрів. З охрищенням України Староцерковнослов’янська мова була прийнята як церковна і літературна мова. Тексти всіх основних редакцій були відомі й копіювані на Україні; напр., моравська (або чеська) [...] але в основному Україна (як і Білорусь і Росія) сприйняла болгарську редакцію. Спершу намагалися тексти цього типу просто копіювати, але згодом, поступово до них внесено низку місцевих рис [...] Так на основі болгарської редакції староцерковнослов’янська мова в процесі її часткового пристосування постала найдавніша літературна мова України (що з певними модифікаціями була також літ. мовою всієї Руси), використовувана також в оригінальних творах місцевого походження (напр., «Слово о законі і благодаті» митр. Іларіона)

Nieocenione znaczenie ukraińskiego języka rodzimego i rozwijającej się w tym języku nieprzerwanie od ponad tysiąca lat, zasługującej na ponowne odrębne opracowanie, tradycji ustnej² stanie się zrozumiałe jeżeli będziemy pamiętać, że po pierwsze rozwijające się po przyjęciu chrześcijaństwa na ziemiach Rusi Kijowskiej i Halicko-Wołyńskiej ruskoukraińskie piśmiennictwo w języku bułgarskim, a także greckim, a z czasem łacińskim, polskim i rosyjskim nie wyrosło przecież wprost z miejscowej ukraińskojęzycznej literatury ustnej, nie jest jej bezpośrednią kontynuacją tak jak np. literatura bizantyńska stanowiąca nieprzerwany ciąg literatury greckiej od wieku IX p.n.e. Po drugie, z tym będącym wynikiem wydarzeń historycznych, politycznych, społecznych i religijnych wielojęzycznym piśmiennictwem ukraińskim³ rodzimy język

(s. 3034). Ю. Шевельов, *Староцерковнослов'янська мова*, [у:] *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, голов. ред. В. Кубійович, том 8, перевидання в Україні, Львів 2000, с. 3033–3034.

² Podstawową literaturę przedmiotu stanowią należące do kanonu slawistyki m.in. prace Filareta Kolessy, Pawła Żyteckiego, W. Peretca, M. Wozniaka, W. Hnatiuka, M. Sumcowa, O. Zilyńskiego, a zwłaszcza poświęcone literaturze ustnej dwa tomy sześciotomowej *Historii literatury ukraińskiej* Mychajły Hruszewskiego. Por. М. Грушевський, *Словесність усна й писана. Старші верстви української усної традиції*, [у:] *Історія української літератури*, в 6 томах, 9 книгах, Київ 1993, т. 1, с. 55–59, 116–167; М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. IV: *Усна творчість пізних княжих віків і переходових віків XIII–XVII*, Київ 1923, с. 692; Ф. Колесса, *Про генезу українських народних дум. Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосін*, Львів 1921; W. Mokry, *Miejsce tradycji ustnej [w poezji ukraińskiej XI–XVIII wieku]*, [w:] *Od Pariona do Skoworody. Antologii poezji ukraińskiej*, Kraków 1996, s. 47, 235–240; tegoż, *Український романтизм jako model syntezy kultury elitarnej i ludowej*, [w:] *Literatura i myśl filozoficzno-religijna ukraińskiego romantyzmu. Szewczenko, Kostomarow, Szaszkiewicz*, Kraków 1996, s. 131–148.

³ Funkcjonujący paralelnie z rozwijającą się z piśmiennictwem dwu- lub wielojęzycznym literaturą, ukraiński język potoczny i rodzima literatura ustna, choć stały się podstawą na wskroś narodowego nowożytnego języka ukraińskiego dopiero na przełomie XVIII/XIX wieku (Iwan Kotlarewski, Taras Szewczenko), to także w wiekach następnych (tj. XIX i XX) piśmiennictwo ukraiń-

potoczny i ukraińskojęzyczna literatura, zwłaszcza ustna, wchodziła w różnorodne związki z literaturą pisaną⁴, najczęściej w języku bułgarskim, uzyskującym wariant rusko-ukraiński, zwanym starocerkiewnosłowiańskim lub słowiańskoruskim, czy bułgarskoruskim, który do wieku XVIII był dla Rusinów-Ukraińców językiem literackim, obowiązywał w liturgii Cerkwi, służył do tłumaczenia Pisma Świętego. Po trzecie, rodzimy język ruski, w którym w XI wieku napisany został m.in. słynny Kodeks praw czasu księcia Jarosława Mądrego tzw. *Ruska prawda*⁵ i inne zabytki, stał się podstawą na wskroś narodowego, rodzimego języka literackiego, stworzonego przez pisarzy epoki klasycyzmu i romantyzmu pokolenia Iwana Kotlarewskiego i Tarasa Szewczenki.

skie tworzone w nowożytnym języku ukraińskim nie mogło się swobodnie rozwijać z powodu represji rosyjskich władz carskich, a następnie komunistycznych. Por. na ten temat artykuł W. Mokry, *Stosunek oficjalnych władz i elit rosyjskich do języka, kultury i narodu ukraińskiego od 1654 roku do połowy wieku XX*, [w:] *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian*, pod red. L. Suchanka. Prace Komisji Kultury Słowian. T. II, Kraków 2002, s. 151–167.

⁴ Teoretyczno-metodologiczne uzasadnienie dla uwzględnienia w badaniach dotyczących rozwoju rodzimego języka oraz kształtowania tożsamości danego narodu „tekstów utrwalonych w pamięci” dają takie ustalenia tych współczesnych językoznawców polskich (Zbigniew Gołąb, Adam Heinz, Kazimierz Polański), którzy pamiętając o dokonanych przez francuskiego lingwistę Ferdinanda de Saussure’a (1884–1939) podziale języka, traktowanego jako ogólniejsze zjawisko mowy, wskazują na łatwy do wyodrębnienia język, mówienie i mowę, włącznie z tekstem utrwalonym w pamięci, a nie tylko na piśmie, co z jednej strony potwierdza przedstawioną przez M. Hruszewskiego współzależność i wzajemnie się wzbogacające rzeczywistości literackie stworzone tak przez literaturę ustną, jak i stworzoną przy użyciu pisma. Por. Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, *Abstrakcyjny charakter języka. Język. Mowa. Pismo*, [w:] *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa: PWN, 1970, s. 16, 271–272, 360, 422.

⁵ Я. Яременко, „Правда Руська”, [у:] *Золоте слово*, в двох книгах: *Література раннього середньовіччя (до 988 року)*, *Література високого середньовіччя (988–1240)*, 1 книга: *Хрестоматія літератури України-Русі, середньовіччя IX–XV століть*, за редакцією проф. Василя Яременка, Київ 2002, с. 212–216.

Znaczenie pierwszych przekładów Pisma Świętego na rodzimy język ruski

W drugiej połowie XVI wieku w sposób wyraźny obniżyła się ranga i zasięg języka słowiańskoruskiego (bułgarskoruskiego) używanego wcześniej na ziemiach rusko-ukraińskich, a zwłaszcza w Księstwie Litewskim, w liturgii Cerkwi prawosławnej (od 1596 także unickiej) w urzędach, a nawet kancelarii książęcej stosowanego także do wydawania dokumentów, a następnie druków cyrylickich zapoczątkowanych w krakowskiej drukarni niemieckiego rzemieślnika Sz wajpolta Fiola, a kontynuowanych w drugiej połowie wieku XVI na ziemiach ukraińskich przez zbiegłego z Moskwy drukarza i wydawcę Iwana Fedorowa (od 1581 roku).

Status, a więc pozycja społeczna, a z czasem i stan prawny oraz znaczenie języka słowiańskoruskiego uległo jeszcze większemu obniżeniu po religijnej unii, zawartej w 1596 roku w Brześciu Litewskim z papieżem przez biskupów prawosławnych z ziem rusko-ukraińskich i białoruskich. Istotne, że wzmożonej po unii lubelskiej (1569) i brzeskiej (1596) polonizacji i latynizacji arystokracji ukraińskiej w zaborze litewskim uległy znacznie wcześniej elity ukraińskie na ziemiach ruskich zajętych w połowie XIV wieku przez władców Korony Królestwa Polskiego. Jeżeli w Księstwie Litewskim język ruski był językiem urzędowym z tytułu prawa, to na ziemiach rusko-ukraińskich w Koronie Polskiej polonizacja elit ruskich rozpoczęła się po zajęciu Lwowa przez Kazimierza Wielkiego. Jak pisze Aleksander Brückner Kazimierz Wielki

zapewnił sobie i Polsce posiadanie Halicza i otworzył kolonizacji niemiecko-polskiej szerokie wrota [...] wprowadził rządy polskiego starosty, któremu podlegali ruscy i polscy wojewodowie [...] Proces polonizacji Czerwonej Rusi i Podola, pozyskanie dla ekspansji polszczyzny olbrzymich przestworów, dojrzał zupełnie przy końcu średniowiecza; już zaczynała się zacierać różnica między szlachtą polską a ruską (polskie sądy i prawa obowiązywały już od r. 1434), tylko wyznanie w miastach, a szczególnie po wsiach dzieliło ostro żywioł napływowy i rodzimy, tak dalece, że Ruś nie uznała nawet królów Władysława (Jegiełły) i Kazimierza, lecz prawiła o królu Jakowie i Andriju. W tym samym czasie upadła rodzima własna kultura Rusi. Na ziemi halicko-wołyńskiej ona niby zupełnie zanika; jedynie co ją podtrzyma-

wało, cerkiew, uległo rozprężeniu. Metropolita kijowski, od dawna moskiewski, rościł tylko prawa do tych dalekich diecezji, ale ich nie wykonywał; próby utworzenia nowej metropolii halickiej nie powiodły się; już w XV wieku, nawet już na soborze w Konstancji, noszono się z planami unii obu Kościołów z planami, niechętnie widzianymi przez kler polski świecki, który w siebie wmówił możliwość zupełnego zkatolicyzowania greckiej Rusi, nie licząc się z zaciętym uporem całej ludności, utożsamiającej obrządek z narodowością⁶.

Zdaniem Ihora Szewczenki odrodzenie prawosławnej wiary ruskiej na początku XVII wieku „było formą reakcji na ekspansję katolicką w Europie Wschodniej, która stanowiła ideologiczne wsparcie ekspansji Polski na Wschód”. Na ziemiach ruskich, które w latach 1340 weszły do Królestwa Polskiego

„jak wzięte pod władzę korony” katolizacja rozpoczęła się od stworzenia paralelnej eparchii katolickiej. [...] Od samego początku swego panowania na ziemiach ukraińskich Polacy w swojej polityce religijnej mieli do wyboru dwie alternatywy: prowadzić bezpośrednią katolizację („околицення”), mającą nazwę *reductio*, albo politykę cierpliwości („терпимості”), czyli pozostawienia schizmatyków w spokoju lub iść z nimi na zbliżenie unijne. W ciągu XV stulecia polska i papieska polityka na ziemiach ruskich wykorzystywała na przemian obie alternatywy⁷.

⁶ A. Brückner, *Ruś i Litwa*, [w:] *Dzieje kultury polskiej*, t. 1, Kraków 1930, reprint Warszawa 1991, s. 633–636.

⁷ І. Шевченко, *Відродження руської віри*, [у:] *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. Авторизований переклад з англійської мови Марії Габлевич. Під редакцією Андрія Ясінського, Львів 2001, с. 141. W świetle przytoczonych opinii Aleksandra Brücknera oraz Ihora Szewczenki nie do końca można się zgodzić, że zdaniem Janusza Tazbira piszącego o dobrowolnej polonizacji Litwy, Białorusi i Ukrainy. Trudno powiedzieć, że ówczesna wręcz masowa polonizacja możnowładztwa ukraińskiego i szlachty była zjawiskiem naturalnym, powstałym wyłącznie w wyniku dobrowolnego ulegania kulturze polskiej, a na ile efektem funkcjonowania na ziemiach ukraińskich mechanizmów prawno-administracyjnych i politycznych ustanowionych przez rząd obce, co pozostawało w zgodzie m.in. z poglądami Hugona Kołłątaja, który pragnął, „aby każdy jej mieszkaniec umiał mówić po polsku «z potrzeby związku z rządem». Tylko w tym języku miały być szkoły, jedynie po polsku urządować sądy oraz inne władze”. J. Tazbir, *Dobrowolna polonizacja*, [w:] *Polska na zakrętach dziejów*, War-

Wynikające z tak prowadzonej polityki działania i konkretne decyzje miały bezpośredni, bądź pośredni wpływ na „odrodzenie wiary ruskiej”, a także kształtowanie się świadomości narodowej Rusinów-Ukraińców, otwartych także na wpływy szerzącego się na ziemiach ukraińskich i białoruskich od połowy XIV wieku ruchu reformacyjnego, który m.in. zaowocował rozwojem druków cyrylickich, sprzyjających tłumaczeniu na język ukraiński Pisma Świętego a zwłaszcza ewangelii.

Na przypadające na drugą połowę XVI i pierwsze dziesięciolecia XVII wieku „odrodzenie wiary ruskiej” z jednej strony miały wpływ przenikające w tym okresie na ziemię ukraińskie i białoruskie idee renesansu i reformacji znajdującej żywy odzew w środowisku Rusinów-Ukraińców. Z drugiej strony odrodzenie ówczesnego życia duchowego stanowiło konsekwencję działalności ówczesnych elit ukraińskich na rzecz obrony Cerkwi prawosławnej i jej tradycji w obliczu nasilającej się misji katolickiej, prowadzonej przez jezuitów, uzyskujących coraz większe wpływy także dzięki poparciu króla Zygmunta III Wazy w latach 1587–1632. Jednak w okresie ówczesnej – jak pisze Ryszard Łużny –

ekspansji prężnego żywiołu polskiego we wszystkich dziedzinach życia społecznego [...] w ogólnym klimacie wielkiego fermentu ideowego i ożywienia umysłowego, tak charakterystycznego dla całego życia ówczesnej Europy, wystąpiły tu także siły i ośrodki, tendencje i osiągnięcia, które mimo trudnych warunków zmieniły zasadniczo charakter ruchu umysłowo-kulturalnego na włączonych do Rzeczypospolitej ziemiach ruskich⁸.

szawa 1977, s. 11. Szerzej na ten temat patrz W. Mokry, *Stosunki między Polakami i Ukraińcami w XV–XVIII wieku*, [w:] *Rzeczpospolita wielu narodów i jej tradycje. Materiały z konferencji „Trzysta lat od początku unii polsko-saskiej”*, pod red. A. K. Link-Lenczowskiego i M. Markiewicza, Kraków 1999, s. 183–191.

⁸ „Ekspansja prężnego żywiołu polskiego we wszystkich dziedzinach życia społecznego, polityka gospodarcza i administracyjna polsko-litewskiego aparatu państwowego, podejmowana przez Kościół katolicki akcja mająca na celu pozyskanie dla Rzymu ludności ruskiej, siła przyciągająca atrakcyjnej kultury polskiej, której ulegała znaczna część ówczesnych ruskich warstw oświeconych, brak właściwych solidnych podstaw organizacyjnych dla szerszej działalności kulturalno-umysłowej o charakterze narodowo-wyznaniowym – oto szereg ujemnych stron ówczesnej sytuacji na tych ziemiach” – przyznaje R. Łużny, *Zarys*

Istotną formą reakcji obronnej na postępującą w XV–XVI wieku latynizację i polonizację elit ukraińskich stały się przekłady *Pisma Świętego* z języka bułgarskiego (starosłowiańskiego) na „prostą” mowę ruską, dokonywane przez Rusinów-Ukraińców głównie pod wpływem czeskich przedstawicieli ruchu reformacyjnego, a także czeskich oraz polskich tłumaczy *Biblii*.

Dla obrony swojej wiary Rusini-Ukraińcy wykorzystywali – jak pisze Mychajło Wozniak – doświadczenia i metody walki katolików i zwolenników reformacji. Były to czasy kiedy na Zachodzie i u nas [na Ukrainie] idea narodowa łączyła się ściśle z religijną⁹. Protestanci byli wrażliwi i przywiązywali uwagę do swojej narodowości, a zabiegając o popularyzację swoich religijnych poglądów, zaznajamiali pospólstwo bezpośrednio ze źródłami wiary. Ażeby swój wykład uczynić zrozumiałym i dostępnym starali się zbliżyć do poglądów ludu i jego języka¹⁰. Z podobnych założeń wychodzili Rusini-Ukraińcy uzasadniający potrzebę tłumaczenia Pisma Świętego na język ruski. Takie uzasadnienie potrzeby tłumaczenia Biblii na język ruski zawiera *Wstęp* do przygotowanej w klasztorze Peresopnyckim słynnej *Ewangelii Dworecko-Peresopnyckiej*:

А иже есть перекладена тая то святая евангелія изъ языка бльгарского на мову рускую, то для лепшого вырозумленя люду христіанского посполитого¹¹.

dziejów literatury ukraińskiej, [w:] *Ukraina. Teraźniejszość i przyszłość*, red. M. Karaś, M. Klimaszewski, Kraków, 1970, s. 368.

⁹ W okresie reformacji zdaniem A. Brücknera „o kulturze bezwyznaniowej nie mogło jeszcze być mowy”. A. Brückner, *Spory z duchowieństwem*, [w:] *Dzieje kultury polskiej*, t. II: *Polska u schyłku potęgi*, Kraków 1930, reprint 1991, s. 109.

¹⁰ М. Возняк, *Роля народної мови в релігійній боротьбі*, [у:] *Історія української літератури*, т. 1: *Віки XVI–XVIII*, перша частина (346 ілюстраціями), накладом Товариства „Просвіта”, 3 друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів 1921, с. 19–20. „У відношенні до Святого Письма протестантизм жадав критичного відношення до тексту святих книг, бажаючи мати докладний, повний переклад Біблії й ширив потребу поширення Св. Письма на рідній мові, притім можливо простій народній мові” (с. 20).

¹¹ „Jeżeli jest (została) przetłumaczona ta święta ewangelia z języka bułgarskiego na język ruski to dla lepszego jej zrozumienia przez pospolity lud chrześcijański”. Сут. за М. Возняк, *Роля народної мови...*, s. 12.

Spśród różnych przekładów *Pisma Świętego* tłumaczonych dla tych ludzi „Słowo Boże miłujących, którzy pisma polskiego czytać nie umieją, a słowiańskiego nie rozumieją” był zdaniem Bohdana Łepkiego „najznakomitszy przekład Ewangelii Peresopnyckiej” dokonany w latach 1556–1561 w Dwircach – Peresopnicy „z języka bułgarskiego na język ruski dla zrozumienia ludu chrześcijańskiego, pospolitego”¹².

Natomiast, korzystający z przekładu polskiego Biblii arianina Marcina Czechowicza, Walentyń Nahalewski *Nowy Testament* na język ruski przetłumaczył z myślą o tych „miłujących Słowo Boże” rodakach Rusinach, którzy (pisanego alfabetem łacińskim) pisma polskiego czytać nie umieją, a (czytanego cyrylicą) w języku starosłowiańskim (bułgarskim) wykładu i słów nie rozumieją. W przedmowie przetłumaczonego przez Walentyńa Nahalewskiego *Nowego Testamentu* na język ruski potrzeba głoszenia Słowa Bożego w rodzimym języku ruskim została wyjaśniona w sposób następujący:

...а ижеъ то учини(л) за намовою и напина(н)емь многихъ учоныхъ богобойны(х) а слово божее милуючихъ люде(и) которые писма полского читати не умею(т) а языка словенского читаючи пислю(м) рускимъ выкладу з словъ его не розумею(т)...¹³.

Współczesny znawca tej epoki Borys Gudziak ukazując w szerokim kontekście przyczyny, rozmiar i konsekwencje postępującego kryzysu w Cerkwi ruskiej na ziemiach ukraińskich i białoruskich Rzeczypospo-

¹² B. Łepki, *Zarys literatury ukraińskiej. Podręcznik informacyjny przez Bohdana Łepkiego zast. prof. Uniw. Jag. w Krakowie*, Warszawa–Kraków 1930, s. 146. Przekład Ewangelii Peresopnyckiej ukończony został dzięki archimandrycie klasztoru Peresopnickiego „Grzegorzowi (Hryhorij), który znał języki łaciński, polski, czeski i starosłowiański a zapewne także i grecki. Rysuje się tu znaczny wpływ języka polskiego i czeskiego” (s. 146).

¹³ Cyt. za: W. Witkowski, *Język ukraiński*, Kraków 1968, s. 337. „Wynikałoby więc z tego – przekonuje W. Witkowski – że przekład ów dokonany został dla ludzi posiadających sztukę czytania alfabetem cyrylicą («pismem ruskim»), nie rozumiejących jednak tekstów w języku ruskocerkiewnym («słowiańskim»). Dla ludzi zarazem, którym nieznaną jest alfabetu łacińskiego («pisma polskiego») była przeszkodą w korzystaniu z licznych już wówczas wydań ksiąg biblijnych w języku polskim” (s. 337–338).

lżej zwraca uwagę na „stopniowe wprowadzenie druków cyrylickich”, które na tle inercji ówczesnego życia kulturalnego miało wyjątkowe znaczenie dla formowania się nowożytnego języka ukraińskiego w oparciu o potoczny język rodzimy, w miejsce kostniejącego języka bułgarskoruskiego. Wydawanie druków cyrylicą wiązało się bowiem z przygotowaniem, a więc i redagowaniem rękopiśmiennych ksiąg Pisma Świętego z myślą o ich zrozumieniu w szerszych kręgach społeczeństwa ruskiego, a więc w przekładach na język zbliżony do staroukraińskiej i starobiałoruskiej mowy prostej – „давньоукраїнсько (давньобілоруського) просторіччя”¹⁴.

W takim zbliżonym do ówczesnej rodzimej mowy potocznej języku wydany został przetłumaczony z polskiego („с польскаго языка на речь рускую” na „мову просту”) ¹⁵ Ewangeliarz Peresopnycki (1556–1561), Apostoł krechowski (lata 60. XVI wieku) i Nowy Testament Wołyniaka Walentyna Nahalewskiego¹⁶.

Podjęmowane przez Rusinów w połowie XVI wieku próby wprowadzenia do piśmiennictwa rodzimego ruskiego języka ojczystego w miejsce używanego od X wieku mało zrozumiałego w szerszych kręgach społeczeństwa i kostniejącego języka bułgarskiego (bułgarskoruskiego) nie powiodły się. Do zapoczątkowanej przez pokolenie Walentyna Nahalewskiego próby zastąpienia języka bułgarsko-ruskiego, językiem ruskim i uczynienia go podstawą w procesie kształtowania nowożytnego języka ukraińskiego powrócili po ponad 250 latach duchowni spadkobiercy i realizatorzy „idei cyrylometodiańskiej z kręgu „Ruskiej Trójcy” (w latach 1830–1848 we Lwowie oraz członkowie tajnego kijowskiego Bractwa Cyrylometodiańskiego w 1845–1847). Dopiero ro-

¹⁴ Б. Гудзяк, *Криза і реформа. Київська митрополія Царгородський патріархат і генеза Бересетійської унії*, переклад з англійської М. Ганевич, під ред. О. Турія, Львів 2000.

¹⁵ W. Witkowski, *Jezyk ukraiński...*, s. 337.

¹⁶ „Na język zbliżony do cerkiewno-słowiańskiego oryginału przetłumaczona została – zdaniem M. Wozniaka – Ewangelia św. Mateusza i św. Marka, zaś na język zbliżony do ludowego języka ruskiego Ewangelia św. Jana, a szczególnie św. Łukasza”. М. Возняк, *Мова Євангелія, [у:] Історія української літератури*, т. 2, с. 16.

mantykom ukraińskim uda się w oparciu o naukowe argumenty z dziedziny językoznawstwa, literatury i historii stworzyć poświadczone własną oryginalną twórczością dzieła literackie, a także teoretyczne podstawy do uczynienia fundamentem języka literackiego rodzimy język ukraiński. W tym nobilitowanym języku narodowym Ukraińców pisarze i działacze religijni epoki romantyzmu idąc w ślad tłumaczy Pisma Świętego w wieku XVI (W. Nahulewski) zaczęli głosić Słowo Boże. Zgodnie z nauczaniem św. Apostoła Piotra z pierwszego Listu do Koryntian (Kor 4–19), a zarazem zgodnie z właściwym rozumieniem idei św. św. Cyryla i Metodego, zaproponowali nową metodę ewangelizacji polegającą na głoszeniu Dobrej Nowiny każdemu narodowi w pełni zrozumiałym dla niego, a więc ojczystym języku.

W przypadającym na drugą połowę XVI i pierwsze dziesięciolecie wieku XVII okresie ukraińskiego humanizmu renesansowego¹⁷, reformacji i polemik wokół państwowej unii lubelskiej 1569 roku, a następnie religijnej unii brzeskiej 1596 roku z przyczyn religijnych, społecznych i politycznych mimo dokonanych tłumaczeń *Pisma Świętego* na język ruski, rodzimy język ruski nie stał się podstawą literackiego języka Rusinów-Ukraińców, którzy nadal aż do końca wieku XVIII będą posługiwać się jak dotychczas językiem bułgarskim z naleciałościami ruskimi, białoruskimi oraz polskimi. Innymi słowy epoka humanizmu renesansowego, reformacji i wokółunijnych polemik nie stała się tak, jak np. dla Polaków okresem „złotego wieku”¹⁸, kiedy głównie dzięki Mikołajowi Rejowi i Iwanowi Kochanowskiemu w miejsce łaciny, w oparciu o rodzimy język polski, stworzony został nowożytny język literacki, rozwijany przez pisarzy epok następných.

¹⁷ М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. V: *Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610)*, книга 1, Київ 1995, с. 256.

¹⁸ Por. Cz. Miłosz, *Historia literatury polskiej do roku 1939*, Kraków 1994, s. 29–106.

Przeciwnicy języka ukraińskiego i bułgarskiego
– ks. Piotr Skarga i ks. Benedykt Herbest

Do zmiany koncepcji rozwoju literackiego języka ukraińskiego, polegającej na przyjęciu za podstawę języka ruskiego w miejsce bułgarskiego (starosłowiańskiego) nie doszło – jak już wspominaliśmy – z uwagi na nasilający się najpierw po unii lubelskiej, a następnie po unii brzeskiej wpływ kultury łacińsko-polskiej. Tłumaczenia Pisma Świętego nie tylko na rodzimy język ruski, ale nawet na dotychczas obowiązujący język bułgarsko-ruski nie sprzyjały wypowiedzi działających w Rzeczypospolitej przedstawicieli kościoła katolickiego, a zwłaszcza księży Piotra Skargi i Benedykta Herbesta, którzy uważali, że Słowo Boże powinno być głoszone wyłącznie w języku łacińskim i greckim, a nie w języku bułgarskim, a tym bardziej ruskim.

W dwudziestoletnim milczeniu, a następnie w „lamencie” pogrążyła *Cerkiew ruską*¹⁹ wymagająca dokładniejszego omówienia głośna rozprawa ks. Piotra Skargi *O jedności Kościoła Bożego...*²⁰, oraz wykłady Benedykta Herbesta o wierze Kościoła katolickiego i historii „niewolstwa”²¹ greckiego.

Niemożliwe do zaakceptowania przez *Cerkiew ruską*, bo uwstecznione w stosunku do zaakceptowanego w IX wieku przez biskupów łacińskich czwartego języka słowiańskiego (bułgarskiego) – oprócz trzech wówczas obowiązujących – hebrajskiego, łacińskiego i greckiego było przekonanie ks. Piotra Skargi i Benedykta Herbesta o słuszno-

¹⁹ Por. Melencjusz Smotrycki, *Trenos, to jest Lament albo narzekanie Cerkwi S. Wschodniej na syny wyrodne* (1610), [w:] W. Mokry, *Od Hariona do Skoworody. Antologia poezji ukraińskiej XI–XVIII w.*, Kraków 1996, s. 248–265.

²⁰ P. Skarga, *O jedności Kościoła Bożego pod iednym pasterzem y o greckim od tej jedności odstąpieniu z przestrogą y upominaniem do narodów ruskich przy Grekach stojących*, Wilno 1577, por. I. Шевченко, *Релігійна полемічна література в українсько-білоруських землях у XVI–XVII ст.*, [y:] *Україна між Сходом і Заходом...*, s. 159.

²¹ B. Herbest, *Wiary Kościoła Rzymskiego wywody, y Greckiego niewolstwa historia*, Warszawa 1586, por. Б. Гудзяк, *Криза і реформа...*, s. 111–174.

ści, konieczności i potrzebie głoszenia Słowa Bożego wyłącznie w dwóch językach: łacińskim i greckim. W swej rozprawie *O jedności Kościoła Bożego...* ks. Piotr Skarga obwiniał Greków za rozłam w chrześcijaństwie oraz oszukanie Rusinów podczas przekazywania im wiary greckiej. Sprawującym niemalże 600 lat (od 988 do 1577 roku) w greckim rycie i w języku starosłowiańskoruskim (bułgarskoruskim) liturgii Rusinom-Ukraińcom ks. Piotr Skarga tłumaczył, że po przyjęciu z Bizancjum chrześcijaństwa przez Ruś Kijowską Grecy nie przekazali swojego języka greckiego Rusinom, ale na „słowieńskim przestać kazali” w tym celu, by naród ruski „nigdy do prawego rozumienia i nauki” nie przyszedł, ponieważ „z języka słowieńskiego” którego „teraz prawie nikt doskonale nie rozumie” „nigdy żaden uczony być nie może”²².

²² Opinie ks. P. Skargi wywołujące gorące polemiki od wieku XVI znane są powszechnie Ukraińcom, także za pośrednictwem na nowo dziś „odkrywanej”, a do 1991 roku zakazanej przez cenzurę *Historii Rusi-Ukrainy* Mychajły Hruszewskiego, który cytuje następujący fragment wypowiedzi ks. Piotra Skargi: „Ktemu wielce cię oszukali Grekowie, narodzie ruski, iż ci wiarę świętą podając, językać swego greckiego nic podali. Aleć na tym słowieńskim przestać kazali, abyś nigdy do prawego rozumienia i nauki nie przyszedł. Bo tylo ty dwa są języki, grecki a łaciński, którymi wiara święta po wszem świecie rozszerzona i szczepiona jest, okrom których nikt w żadnej nauce, a zwłaszcza duchownej wiary świętej, doskonałym być nie może, nie tylo przeto, iż inne języki ustawicznie się mienia, a w swej klubie używania ludzkiego stać nie mogą (bo swych gramatyk i kalepinów pewnych nie mają, ty dwa tylo zawždy jednakie są, a nigdy się nie mienia), ale też i przeto, iż tych tylo dwu nauki ufundowane są — a przełożyć się na inne języki dostatecznie nie mogą. I nie było jeszcze na świecie ani nie będzie żadnej akademiej, ani kolegium, gdzieby teologia, filozofia i inne wyzwolone nauki inszym się językiem uczyły i rozumieć mogły. Z słowieńskiego języka nigdy żaden uczonym być nic może. A już go teraz prawie nikt doskonale nie rozumie. Bo tej na świecie nacyjej nie masz, która by nim tak, jako w księgach jest, mówiła; a swych też reguł, gramatyk i kalepinów do wykładu nie ma, ani już mieć nie może. *I stąd popi waszy, gdy co słowieńskim chcą rozumieć, do polskiego się udać po tłumactwo muszą*, abo więc tylo usty a w czytaniu doktorami są. I innej szkoły chyba na czytanie nie mają. I to ich wszystkiej nauki na wszystkie duchowne stany doskonałstwo! Stąd nieumiejętność i błędy bez końca powstają, gdy ślepi ślepe wodzą”. Cyt. za: S. Obirek, *Teologiczne postawy pojęcia jedności w dziele ks. Piotra Skargi „O jedności*

Jak widać niektóre fragmenty dzieła *O jedności Kościoła Bożego*... ks. Piotra Skargi poświęcone Cerkwi ruskiej, a także greckiej napisane zostały nie w duchu cyrylometodiaskiego pluralizmu obrzędowego, rodzącego się w społeczności ruskiej, a raczej w stylu przypominającym postawę przywiązanych „do zawężonej koncepcji rzeczywistości kościelnej”²³ dostojników zebranych w Wenecji w IX wieku. Przypomnijmy, że na zarzuty zebranych w Wenecji biskupów, którzy przypominali, iż tylko w trzech językach „przystoi w piśmie Boga chwalić: hebrajskim, greckim i łacińskim” św. Cyryl powołując się na słowa Greka św. apostoła Pawła z pierwszego Listu do Koryntian (1 Kor 14, 16, 1)²⁴, iż „zna wiele ludów, które znają pismo i oddają Bogu chwałę

Kościół Bożego”, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, pod red. R. Łużnego, F. Ziejki i A. Kępińskiego, Kraków 1994, s. 193. Cytowany fragment w tłumaczeniu na język ukraiński przytacza M. Hruszewski. Por. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том VI: *Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків*, Київ–Львів 1907, ст. 458–459, репринтне видання, Київ: Наукова думка, 1995.

²³ Por. Jan Paweł II, *Slavorum Apostoli Ojca Świętego Jana Pawła II skierowane do biskupów i kapłanów do rodzin zakonnych, do wszystkich wierzących chrześcijan w tysiącsetną rocznicę dzieła ewangelizacji świętych Cyryla i Metodego*, Poznań: Wydawnictwo Pallottinum, 1985, s. 18.

²⁴ Przekonujący do zgodnego w nauczaniem św. Pawła głoszenia Słowa Bożego w zrozumiałych dla nowo ewangelizowanych narodów, czyli w ich rodzimych językach, św. Cyryl powoływał się na następujące fragmenty Listu pierwszego św. Pawła do Koryntian: „14. Bo jeśli bym się modlił obcym językiem, modlić się mój duch; ale rozum mój jest bez pożytku [...] 16. Bo jeśli byś błogosławił duchem jakoż ten, który jest z pocztu prostaków, na twoje dziękowanie rzecze Amen, ponieważ nie wie co mówi. Dziękuję Bogu mojemu, iż więcej niż wszyscy językami mówię. [...] 19. A wszakże we zborze wolę pięć słów zrozumitelnie przemówić, abym i drugich nauczył, niżeli dziesięć tysięcy słów językiem obcym”. Przytoczony fragment z Listu pierwszego św. Pawła do Koryntian zaczerpnięty został z przekładu *Pisma Świętego Jakuba Wujka* (141–1597). Patrz *Biblia Święta to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z hebrajskiego i greckiego języka na polski pilnie i wiernie przetłumaczony*, Biblijne i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1967, s. 184. Cytowany fragment tłumaczenia J. Wujka zbliżony jest do przekładu ukraińskiego. Natomiast w *Biblii Tysiąclecia* nie została uwypuklona podkreślana przez świętych

w swoich językach”, jak np. Ormianie, Persowie, Syryjczycy itp.²⁵ Poglądy ks. Piotra Skargi z 1577 roku – jak pisze Ihor Szewczenko – były bardziej reakcyjne niż biskupów łacińskich, sprzeciwiających się w Wenecji w 867 roku głoszeniu Słowa Bożego w czwartym – bułgarskim języku, gdyż zwolennicy „trzylingwizmu” uważali, że tylko trzy

Cyryla i Metodego potrzeba głoszenia Słowa Bożego w zrozumiałych dla każdego narodu rodzimych językach. W wierszu 14 rozdziału 14 cytowanego Listu św. Pawła zawarta została uwaga, że kto mówi „językiem obcym samego siebie buduje”, a nie w ogóle „kto mówi językiem”, jak czytamy w *Biblii Tysiąclecia*. Podobnie w wierszach 9, 14, 19 chodzi o głoszenie Ewangelii w mowie „dobrze zrozumiałej”. Lepiej bowiem powiedzieć pięć słów zrozumiałych, niż „dziesięć tysięcy słów językiem obcym” (1 Kor 14, 19). Wiersz ten w *Biblii Tysiąclecia* został przetłumaczony w sposób następujący: „Lecz w Kościele wolę powiedzieć pięć słów według mego rozeznania, by pouczyć innych, zamiast dziesięć tysięcy wyrazów według daru języków” (1 Kor 14, 19). W ukraińskich przekładach *Pisma Świętego* są podobnie jak i w przekładach polskich różnice. Przekład dokonany podczas II Soboru Watykańskiego zbliżony jest do tłumaczenia w *Biblii Tysiąclecia*, zaś w Biblii wydanej przez Ukraińskie Towarzystwo Biblijne oraz w wydaniu brytyjskim, przytoczony w wersji ukraińskiej niniejszego artykułu, odpowiada przekładowi J. Wujka.

²⁵ Św. Cyryl powołując się na słowa św. Pawła z pierwszego listu do Koryntian (1 Kor 4–19), by zebranych w Wenecji biskupów przekonać do słuszności stawienia Boga w różnych językach mówił: „Czyż deszcz od Boga nie pada na wszystkich równo? A słońce czyż nie tak samo na wszystkich świeci? Czyż nie dychamy wszyscy powietrzem jednakowo? Jakżeż więc nie wstydzicie się uznawać tylko trzy języki, a wszystkim innym ludom i językom kazać być ślepyimi i głuchymi? Powiedzcie mi, czy Boga uważacie za tak słabego, że tego dać nie może, czy za tak zawistnego, że nie chce? My przecież znamy wiele ludów, które znają pismo i Bogu chwałę oddają, każdy w swoim [własnym] języku; wiadomo, że są to Ormianie, Persowie, Abazgowie, Iberowie, Sugdowie, Gotowie, Awarzy, Tursowie, Chazarowie, Arabowie, Egipcjanie, Syryjczycy i wiele innych”. Cyt. za: W. Mokry, *Idea świętych Cyryla i Metodego w dziele kijowskiego Bractwa Cyrylo-Methodiańskiego epoki romantyzmu i w encyklice Sławorum Apostoli Jana Pawła II*, [w:] *Harmonijne współistnienie kultury Wschodu i Zachodu na Ukrainie*, red. W. Mokry, Kraków 2000, s. 209.

języki są godne Pisma Świętego (greka, łacina i hebrajski) podczas, gdy ks. P. Skarga dopuszczał tylko dwa języki²⁶ – łaciński i grecki.

Głoszone przez ks. Piotra Skargę kategoriyczne i zupełnie niezrozumiałe dla prawosławnych Rusinów opinie i negujące językowe i religijne tradycje Cerkwi ruskiej – jak zauważa Stanisław Obirek – budziły „święty gniew” obrońców liturgii w języku Cyryla i Metodego, wywoływały podobnie ostre komentarze zarówno współczesnych ks. Skardze ukraińskich działaczy religijnych z Janem Wyszęńskim na czele²⁷, jak i utrudniały, a niekiedy wręcz uniemożliwiały dialog prawosławnych z katolikami w następnych pokoleniach Ukraińców.

Ze szczególną krytyką Cerkwi ruskiej wystąpił zwłaszcza wspomniany już Benedykt Herbst, który – jak uzasadnia Borys Gudziak – „nie miał jasnej koncepcji unii” i należał do grupy tych hierarchów polskolitewskich drugiej połowy XVI wieku, którzy uważali, że dla zbawienia chrześcijan wschodnich nie wystarczy zjednoczyć się z Rzymem. Obzędy i tradycje powinny być ich zdaniem jedyne – to znaczy łacińskie, a prawosławnych powinien „wchłonąć Kościół Rzymski”, gdyż – jak pisał B. Herbst – „Grekom i Rusi naszej przy nich, Bóg wszystko odjął. Nie mają ani pamięci, aby umieć Ojczyznę naszą i Wierzę w Boga Ojca”²⁸.

²⁶ I. Шевченко, *Релігійна полемічна література...*, s. 165–166.

²⁷ Por. S. Obirek, *Teologiczne podstawy pojęcia jedności w dziele ks. Piotra Skargi „O jedności Kościoła Bożego...”*, s. 194. Por też S. Obirek, *Wizja jedności chrześcijan w myśli ks. Piotra Skargi na przykładzie „Wezwania do jednej zbawiennej wiary, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze”*, Kraków 1997, t. V–VI, s. 77–80.

²⁸ „Bóg Żydy, gdy w łasce karał dawał im proroki; teraz iż w gniewie są Bożym, proroków nie mają. Takżeć też Grekom, y Rusi naszej przy nich, Bóg wszystko odjął. Nie mają ani pamięci, aby vmieć Ojczyznę naszą y Wieru w Boha; ani rozumu, aby zbawienne rzeczy baczyć, ani woli dobrej, żeby dobrze żyć. Z strony też sakramentow, dziatek małych dusze zabijają, nie mają biskupiego bierzmowania, ani wiedzą co to iest porządne rozgrzeszenie, przy Ciele Pańskim dopuszczają się bałwochwalstwa, w małżeństwie dopuszczają iawnego cudzołóstwa, charakter co to jest ani pytać. etc. Panie Boże racz się zmiłować y odiać wodze ślepe. Amen”. Сут. за Б. Гудзяк, *Уніїні концепції єзуїтів*, [у:] *Криза і реформа...*, s. 112.

Jak widać sytuacja po siedmiu wiekach (od czasów działalności apostołów Słowian świętych Cyryla i Metodego) zmieniła się o tyle, że jeżeli w połowie wieku IX z powodu nieznamości języka greckiego i łacińskiego przez mieszkańców Moraw ich (wspomniany w *Powieści lat minionych*) książę Rościśław zaprosił do głoszenia Ewangelii twórców pisma zwanego cyrylicą – św. Cyryla i Metodego, to w osiemdziesiątych latach XVI wieku z powodu nieznamości języka polskiego i starosłowiańskiego (bułgarskiego) przez Rusinów na swój rodzimy język ruski przetłumaczył *Pismo Święte* W. Nahalewski i inni wspomniani tłumacze. Niestety nie przedostały się do szerszego odbiorcy lecz pozostały w rękopisach przekłady ksiąg świętych na język ruski, mimo że były one dokonywane przez pokolenie Nahalewskiego zgodnie z wyrażoną przez (Greka z pochodzenia) św. Łukasza wiarą w Dawcę i Jego dar języków podczas Zesłania Ducha Świętego (Dz. 2, 1–21) i mimo że przetłumaczono je na zrozumiały dla Rusinów ojczysty język ruski zgodnie z wolą twórców zapoczątkowanej w drugiej połowie IX wieku nowej cyrylometodiańskiej metody głoszenia Ewangelii w rodzimych językach każdego narodu.

Czasy reformacji i będąca jej konsekwencją świadomość „kruchości istniejącej jedności Kościoła katolickiego”, a co za tym idzie działań na rzecz „stworzenia jedności religijnej i społecznej”²⁹ po unii lubelskiej 1569 roku zarówno w Stolicy Apostolskiej, jak i w Rzeczypospolitej Polski i Litwy (w ramach której znalazły się ziemie rusko-ukraińskie i białoruskie) nie sprzyjały zrozumieniu kolejny raz odradzającej się wśród Rusinów-Ukraińców idei cyrylometodiańskiej i wyjściu naprzeciw ich pragnieniom czytania i słuchania Słowa Bożego oraz sławienia Stwórcy w ojczystym języku ruskim. Mało tego nauczaniu zasad dogmatycznych Cerkwi w rodzimym języku ruskim, nie sprzyjała aktywna i wpływowa działalność profesora Kolegium Rzymskiego Roberta Bellarmina i jego współpracownicy w Rzeczypospolitej Polski i Litwy na czele z kaznodzieją króla Zygmunta III (od 1588 roku) ks. Piotrem Skargą. Autor głośnego dzieła *O jedności Kościoła*, w zupełnie odmienny od przy-

²⁹ S. Obirek, *Teologiczne postawy pojęcia jedności w dziele ks. Piotra Skargi...*, s. 187.

wiązanych do idei cyrylometodiańskiej Ojców Cerkwi Wschodniej, sposób rozumiał jedność Kościoła Bożego, a także przyczyny – sprowadzonej jego zdaniem przez Greków – schizmy 1054 roku, a także – jak staraliśmy się wyjaśnić – potrzebę i sposoby działań na rzecz powrotu do niepodzielnego chrześcijaństwa.

Niezależnie od tego ile zinterpretowane przez Skargę wydarzenia i fakty z historii Cerkwi prawosławnej – greckiej i ruskiej wywołały nieporozumień, uprzedzeń i polemik między różnymi konfesjami³⁰ i, mimo iż wyrażone wówczas oceny i sądy są rzeczywiście nawet „dzisiaj nie do przyjęcia”³¹ i mimo iż sam Skarga zmienił zdanie w niektórych kwestiach (dając temu wyraz w drugim wydaniu swego dzieła z 1590 roku, pierwsze – 1577), to jednak – jak się miało z czasem potwierdzić ks. Piotr Skarga miał rację twierdząc, iż język starobułgarski, stanowiący nadal podstawę języka literackiego Rusinów-Ukraińców stawał się w następnych pokoleniach zupełnie skostniały i martwy, niezależnie od tego, że jego obronę jako niekiedy jedyne wyróżnika religijnej i narodowej tożsamości gwarantować miały zapisane w dokumentach unii brzeskiej uzgodnienia i zapewnienia³². Ks. Piotra Skarga wyraźniej niż zaangażowany w sprawy unii kościelnej kardynał Stanisław Hozjusz,

³⁰ Istotne, że z perspektywy 1941 roku metropolita Andrzej Szeptycki, przyczyny podziałów religijnych wśród Ukraińców widział nie w pogłębiających się różnicach na temat koncepcji politycznych i społecznych przyszłego państwa ukraińskiego, lecz w błędnym przenoszeniu przez Ukraińców zwłaszcza prawosławnych wydarzeń i faktów historycznych do zupełnie innej niż dawna rzeczywistości historycznej: „Dziela nas – pisał metropolita Szeptycki – problemy, które były aktualne 1000 czy też 500 lat temu w relacjach między Rzymem a Niemcami czy Anglią, a zdaje się, że podobne do nich «istynno ruskije» problemy będą u nas trwać dłużej i będą bardziej aktualne niż w samej Moskwie”. Metropolita Andrzej Szeptycki, *Pisma wybrane*, wyboru dokonali i przygotowali do druku Maria M. Szeptycka i o. Marek Skórka OSBM, Kraków: Znak, 2000, s. 369.

³¹ S. Obirek, *Teologiczne postawy pojęcia jedności w dziele ks. Piotra Skargi...*, s. 193.

³² Por. *Головні документи Берестейської унії*, [у:] Б. Гудзяк, *Криза і реформа...*, с. 331.

dostrzegał coraz wyraźniejszy przedział pomiędzy żywym językiem ruskim a coraz bardziej martwym językiem bułgarskim obowiązującym w Cerkwi, co zauważył przywołany już wcześniej W. Nahalewski i co dostrzegał Skarga pisząc, że duchowni Cerkwi ruskiej „gdy co słowieńskim [tzw. cerkiewnosłowiańskim – tj. bułgarskim] chcą zrozumieć do polskiego się udać po tłumactwo muszą”³³.

Jak widać po rozpoczętym w XIV wieku objaśnianiu w „prostym” języku ruskim ksiąg cerkiewnych³⁴ przekłady *Pisma Świętego* na rodzimy język ruski dokonane w wieku XVI stanowiły kolejny, ważny krok do uznania w stuleciach następnych ruskiego języka rodzimego za godny głoszenia Słowa Bożego. Szesnastowieczni tłumacze Ewangelii na język ruski mają zatem szczególnie ważny wkład zarówno dla włączenia języka ruskiego w proces ewangelizacji, jak i dla przygotowania w końcu XVIII wieku gruntu dla stworzenia podstaw nowożytnego

³³ P. Skarga, *O jedności Kościoła*, cyt. za: S. Obirek, *Teologiczne postawy pojęcia jedności w dziele ks. Piotra Skargi...*, s. 193. Zdaniem Aleksandra Brücknera P. Skarga w swym dziele *O jedności Kościoła Bożego...* podkreślał, „że prawdziwego Kościoła, nie prawdziwego słowa, słusznie należy; że ruski bez głowy katolickiej uschnie. A. Brückner, *Ruś i Litwa...*, [w:] *Dzieje kultury polskiej*, t. II: *Polska u schyłku potęgi*, Kraków 1930, reprint Warszawa 1991, s. 360. „Język starosłowiański, względnie staroruski, był organem Cerkwi prawosławnej, natomiast dysydenci chcieli uczynić język ludowy narzędziem swej propagandy (Dowodu „Katechizm Dudnego”) – piszę B. Łepki.

³⁴ Por. M. Возняк, *Учительні євангелія*, [у:] *Історія української літератури*, т. 2: *Віки XVI–XVIII*, перша частина..., с. 178; por. też B. Łepki, *Zarys literatury ukraińskiej...*, s. 145. Por. na ten temat Г. Чуба, *Учительні Євангелія другої половини XVI–XVII ст. у розвитку української літературної мови*, [у:] *Біблія і культура*, Чернівці 2000, с. 54–57; teje, *Зі студій над українськими учительними Євангеліями другої половини XVI–XVII ст. (Генеza та особливості стилістичної організації текстів проповідей)*, [у:] *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, Київ–Львів 2004, с. 59–79; teje, *Традиція і новаторство в учительних Євангеліях другої половини XVI–XVII ст.*, [w:] *Традиція і новаторство в kulturach i literaturach słowiańskich*, pod red. I. Kowalskiej-Paszt, J. Czaplińskiej, A. Horniatko-Szumilowicz, M. Kuczyskiej, Szczecin 2004, s. 263–269.

języka ukraińskiego, którego głównym współtwórcą był autor przetrawostowanej na język ukraiński *Eneidy* Wergiliusza Iwan Kotlarewski, do którego nawiązą w stuleciu następnym, niezależnie od motywacji i celów, którymi się kierowali podczas swej pracy przekładowej tłumacze Pisma Świętego. Ich przekłady włączały język ruski (ukraiński) do piśmiennictwa oraz w proces ewangelizacji niezależnie od tego czy Ewangelia Peresopnycka oraz przekład *Pisma Świętego* na potoczny język ruski Walentyna Nahajewskiego – jak to określił Mychajło Hruszewski – „miał markę unitarianów”³⁵, bez względu na to czy tłumaczenia te chcieli „uczynić narzędziem swej propagandy” dysydenci, dla których – jak napisał Bohdan Łepki – „język starosłowiański, względnie staroruski, [będący] organem Cerkwi prawosławnej nie był zrozumiały dla szerszych kręgów społeczeństwa”³⁶. Tłumaczeń Ksiąg Świętych na język ruski dokonywano wreszcie dlatego, że – jak zauważył Aleksander Brückner – w XVI wieku na ziemiach ruskich

o swoim własnym cerkiewnym języku zapomniano: nie umieli go nawet popi i czerńcy, rozumiejąc go tylko z grubsza, bo nikt go się nie uczył, a był on przecież od potocznego ruskiego i od tego ruskiego jaki w aktach urzędowych panował, wcale odmienny³⁷.

Należy zarazem przy tym pamiętać, że z uwagi na to, iż idąca z Polski na Ukrainę reformacja, która miała wśród Rusinów tylko niewielki wpływ, istotnego znaczenia nabierała działalność „na Rusi” pierwszego wychowanka humanizmu włoskiego Maksyma Greka (ok. 1475–1555) upoważnionego do „przeprowadzenia rewizji przekładu cerkiewności-

³⁵ М. Грушевський, *Культурно і релігійно-національний рух на Україні в XVI віці*, [у:] *Історія України-Руси*, том VI: *Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків*, Київ 1995, с. 433. Chodzi tu o przeciwników dogmatu o trójosobowości Boga nie uznających bóstwa Chrystusa. W XVI–XVII wieku w Rzeczypospolitej byli to należący do lewego odłamu reformacji bracia polscy, arianie, socynianie, unitarianie.

³⁶ B. Łepki, *Zarys literatury ukraińskiej...*, s. 145.

³⁷ A. Brückner, *Stosunki kulturalne Polski z państwami ościennymi*, [w:] *Kultura, piśmiennictwo, folklor. Wybór prac*, pod red. W. Berbelickiego i T. Ulewicza, Warszawa 1974, s. 363–364.

wiańskiego *Psalterza objaśnionego*³⁸. Cieszący się dużym autorytetem moralnym na Rusi pochodzący z Albanii „uczeń Laskarisa i znajomy Sawonaroli” Maksym Grek, „szczerze przywiązany do Rusi, walczący z arystokracją, wstecznictwem”³⁹ miał pośrednio wpływ na wzrost humanizmu w Ukrainie oraz na rozpoczęty w okresie reformacji druk cyrylicą *Pisma Świętego*, a także w konsekwencji – na podejmowane coraz częściej tłumaczenia Świętych Ksiąg na język ruski, co z kolei wywoływało potrzebę zakładania szkół, studiowania *Biblii* i jej tłumaczenia na zrozumiały rodzimy język ruski.

Sytuacja ojczystego języka ruskiego w epoce humanizmu i wielojęzycznych polemik wokół unii brzeskiej

W obfitującym w ważne wydarzenia i fakty okresie drugiej połowy wieku XVI i początku XVII wieku: epoce humanizmu, owocującej przekładami na język ruski i drukowania cyrylicą wydawnictwami *Pisma Świętego*, a zarazem pod wpływem reformacji, kontrreformacji w czasach, a zwłaszcza pod wpływem literatury polemicznej wokół religijnej unii brzeskiej, związanym z nią rozwojem takich szkół, jak Akademia Grecko-Słowiańska w Ostrogu (1570–1581)⁴⁰, założona przez bractwo

³⁸ W. Jakubowski, *Piśmiennictwo okresu państwa moskiewskiego (1380–1500)*, [w:] *Literatura rosyjska*, pod ogólną red. M. Jakubca, Warszawa 1970, t. I, s. 110–112.

³⁹ B. Łepki, *Ukraina. Zarys literatury. Podręcznik informacyjny*, Warszawa–Kraków 1930, s. 145. Por. na ten temat W. Mokry, *Trzy ukraińskie odrodzenia literackie: doba renesansu – przełom klasycystyczno-preromantyczny – porewolucyjne lata XX wieku*, „Slavia Orientalis” t. XLVII, nr 3, 1998, s. 489–500.

⁴⁰ M. Hruszewski zwraca uwagę na fakt, że szkoła ostrogska powstała jako „grecko-słowiańska”, miała się stać szkołą akademią, czego jednak nie udało się osiągnąć fundatorom z powodu braku naukowych sił, a zwłaszcza trudności ze znalezieniem uczonych Greków, znających język i kulturę grecką. „Słowa rektora szkoły ostrogskiej Herasyma Smotryckiego na temat uniwersalnego znaczenia greckiej nauki i piśmiennictwa oraz jego przewadze nad łacińskim”, a zwłaszcza praca i dzieła jej absolwentów miały szczególnie ważne znaczenie jako żywy dowód i argument na podważenie upowszechnianych opinii ks.

lwowskie Szkoła Staurogialna (1592), Kijowska Szkoła Helleńsko-Słowiańskiego i Łacińsko-Polskiego Języka (1620), Kolegium Mohylańskie (1632)⁴¹ można wydzielić trzy⁴², a nawet cztery główne orientacje ideowo-kulturowe w tym także językowe reprezentowane. Orientacje te reprezentowali m.in. autorzy lwowskiej przestrogi (prawdopodobnie Jurij Rohatyniec), gdzie ujawniły się tendencje postępowo-utrakwistyczne; Adam Pocij – przedstawiciel kierunku unionistycznego; zwolennik tradycjonalizmu – Iwan Wyszżeński i tzw. dysydenci, którzy rodzimy język ruski próbowali uczynić językiem liturgii oraz głoszenia Słowa Bożego, w przeciwieństwie do przedstawicieli wszystkich trzech wymienionych orientacji, dla których język starosłowiański (bułgarski) pozostawał językiem liturgii, nie tylko zresztą w wieku XVII, ale i w stuleciach następnych.

Przypomnijmy, że nie o potrzebie rozwoju i uczenia się przez Rusinów języka rodzimego, lecz o podyktowanej celami utylitarnymi, mającymi na względzie praktyczne i materialne korzyści „słuszności” uczenia się języka polskiego i łacińskiego jako bardziej zrozumiałego niż bułgarski (starosłowiański) i grecki pisali w swych traktatach dwaj wybitni, zasłużeni dla kultury ukraińskiej teolodzy prawosławni Sylwe-

P. Skargi o „jakoby przy wyznaniu prawosławnym, przy słowiańsko-ruskiej tradycji nie można w żaden sposób zorganizować jakiegokolwiek szkoły, oświaty, nauki”. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том VI: *Життє економічне, культурне, національне...*, с. 484–487.

⁴¹ Zdaniem M. Hruszewskiego Kolegium Mohylańskie było kopią scholastycznej szkoły zachodniej, zwłaszcza jezuickiej, która na ogół dawała mało realnej wiedzy i żadnej motywacji, zainteresowania naukami pozytywnymi. Była to szkoła bardzo mało związana z realnym życiem narodu ukraińskiego, jego przeszłością i teraźniejszością, miała bardzo słabo zaznaczony charakter narodowy, w szerszym znaczeniu tego słowa. Jej wychowankowie formalnie czuli się Rusinami, wychowywali się nawet na gorących jej obrońców, ale byli oni oderwani sposobem wychowania i nauką od swego narodu, jego rzeczywistego życia, jego dążeń i tradycji...”. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том VI: *Життє економічне, культурне, національне...*, с. 478.

⁴² Пор. О. Зілінський, *Духовна геназа першого українського відродження*, „Jurnal of Ukrainian Studies” 6 No. 1 (spring 1981), s. 22.

ster Kossow i św. Piotr Mohyla⁴³, a także cała plejada ukraińskich pisarzy dwujęzycznych czy wielojęzycznych, piszących w ukraińskim wariacie języka bułgarskiego, w języku polskim, łacińskim, a nawet greckim⁴⁴. Język polski i łaciński – jak pisze Ryszard Łuźny – „więcej organicznymi były i przydatnymi w porównaniu z cerkiewnosłowiańskim [bułgarskim], dlatego też były wykorzystywane w miejskich urzędach, administracji i często literaturze”⁴⁵.

Z przeprowadzonych w tej części rozważań, dotyczących problemów życia społeczno-kulturalnego i religijnego w XVI–XVII wieku wynika, że okres humanizmu renesansowego, reformacji i polemik wokół unii brzeskiej nie był dla Rusinów-Ukraińców okresem przełomowym, rozpoczynającym rozwój języka w szacie rodzimej tak, jak np. epoka renesansu dla Polaków⁴⁶. W przypadku Ukraińców czasy drugiej połowy

⁴³ W swym polskojęzycznym traktacie *Exegesis* (1633) Sylwester Kossow względami praktycznymi uzasadniał większą niż nauka języka greckiego potrzebę „łacińskich nauk Narodowi naszemu” „[...] ażeby biednej Rusi naszej głupią nie nazywano”. Natomiast św. Piotr Mohyla w napisanym również w języku polskim traktacie *Litos* (1644) pisał „iż Rusi słuszną rzecz dla nabożeństwa po grecku i po słowiańsku uczyć się, ale dla Polityki nie dosyć im na tym, ale trzeba im do Polszczy i Łacinę umieć [...] tak w rzeczach politycznych, jako i w daniu sprawy o artykułach wiary słusznie im przy greccyźnie słowiańskim, polszczyzną po łacinie umieć. Lepiej bowiem uczonym niż prostakiem tak Politykę, jako Theologice diszkuiować”. Cyt. za: R. Radyszewski, *Przedmowa*, [w:] *Pisarze polscy Rusini przez Dalibora Jana Wagilewicza*, Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1992, s. 19.

⁴⁴ Por. W. Mokry, *Poezja ostatnich dziesięcioleci wieku XVI i pierwszej połowy XVII oraz Poezja polemiczno-religijna* a także *Akademia Kijowsko-Mohylańska szkołą baroku ukraińskiego*, [w:] *Od Ilariona do Skoworody. Antologia poezji ukraińskiej XI–XVIII wieku*, Kraków 1996, s. 69–108.

⁴⁵ R. Łuźny, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków literackich polsko-wschodniosłowiańskich XVII–XVIII w.*, Kraków 1966, s. 9.

⁴⁶ Por. Cz. Miłosz, *Historia literatury polskiej do roku 1939*, Kraków 1994, s. 29–100; W. Weintraub, *Od Reja do Boja*, Warszawa 1977; J. Krzyżanowski, *Kultura „złotego wieku” Zygmuntońskiego*, [w:] *Dzieje literatury polskiej od początków do czasów najnowszych*, Warszawa 1972, s. 29–106.

wieku XVI i pierwszej połowy wieku XVII nie sprzyjały przyjęciu ruskiego języka jako podstawy dla rozwoju literackiego języka ukraińskiego, którym aż do połowy wieku XIX pozostawał ruski wariant (ruska redakcja) języka bułgarskiego (zwanego cerkiewnosłowiańskim, słowiańskim czy „słowiańskim” [P. Skarga]). Zmiany koncepcji rozwoju literackiego, polegającej na przyjęciu za podstawę rodzimego języka ruskiego dokonało dopiero pokolenie Iwana Kotlarewskiego, Markijana Szaszkiewicza i Tarasa Szewczenki w końcu wieku XVIII i pierwszej połowie XIX stulecia. Do przyjęcia za podstawę literackiego języka mowy ojczystej w epoce ukraińskiego renesansu nie doszło dlatego, że język ruski rozwijany przez Walentyna Nahajewskiego, Jana Żorawnyckiego⁴⁷, zwłaszcza po wynalezieniu druku z kilku względów nie mógł wytrzymać konkurencji z językiem polskim. Po pierwsze dlatego, że coraz bardziej martwego języka bułgarskiego, jako oficjalnego języka Cerkwi i ksiąg liturgicznych bronić będą nie tylko w XVI wieku, ale w następnych stuleciach przedstawiciele wszystkich trzech wyżej wymienionych ukraińskich nurtów ideowo-kulturowych. Zwycięską konkurencję języka ruskiego z polskim uniemożliwiały nieporównywalnie gorsze w stosunku do Polaków, warunki kulturalne, społeczne i polityczne, w jakich znaleźli się Rusini-Ukraińcy po unii lubelskiej z 1569 roku, która – jak pisze Józef Gierowski – miała ściśle szlachecki charakter i była przeprowadzona wyłącznie w interesie tej klasy, co pociągnęło za sobą wznowiony ucisk chłopstwa, zwłaszcza na terenach litewsko-ruskich.

Wskutek tego, a także wskutek masowej polonizacji warstwy panującej⁴⁸ unia miała się przyczynić do osłabienia i opóźnienia rozwoju lud-

⁴⁷ Por. W. Mokry, *Okres pierwszego odrodzenia i reformacji. Początek baroku*, [w:] *Dzieje poezji ukraińskiej od XI do XVIII wieku. Od Ilariona do Skoworody. Antologia poezji ukraińskiej XI–XVIII wieku*, Kraków 1996, s. 63–69.

⁴⁸ „Od Kościoła wschodniego odeszła i nadal odchodziła magnateria oraz szlachta ruska, przechodząc albo od razu na rzymski katolicyzm, albo przyjmując najpierw unię, a potem obrządek łaciński. Wymienić można wiele znakomitych i liczących się w Rzeczypospolitej rodów, które jeszcze przed unią przeszły na katolicyzm, jak Zasławscy, Wiśniowieccy, Sanguszkowie, Czartoryscy, Sapiehowie, Tyszkiewiczowie, Chodkiewiczowie, Pacowie i wiele innych. Cza-

ności ruskiej w pewnej mierze także litewskiej⁷⁴⁹ Postępującej wśród elit ukraińskich latynizacji i związanej z nią polonizacji, której „niemal od początków unii” podlegała zwłaszcza cerkiew unicka, a najbardziej zakon bazylianów⁵⁰, świadczy pośrednio już sam dokument unii brzeskiej napisany w języku polskim, a następnie przetłumaczony na język łaciński i ukraiński⁵¹, a zwłaszcza duża liczba wokółunijnych polemicznych traktatów, a także polskojęzycznych utworów pisarzy religijnych i świeckich ukraińskiego renesansu i baroku⁵².

W efekcie postępującej polonizacji ukraińskie prawosławie „masowo traciło przedstawicieli warstw wyższych”, a z czasem i mieszczan (przykładem jest tu przejście na katolicyzm księcia Janusza Ostrogskiego, syna przeciwnika unii Konstantego). Natomiast dla przedstawicieli unii, która nierzadko stawała się etapem przejściowym do przejścia na obrządek rzymskokatolicki, język polski stawał się „językiem urzędowym

sami zresztą tylko jedna gałąź rodziny odchodziła od prawosławia. Takim charakterystycznym przykładem był książę Janusz Ostrogski, najstarszy syn przeciwnika unii Konstantego, który w 1679 r. przeszedł na katolicyzm”. H. Dylągowa, *Unia brzeska – pojednanie czy podział?*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje...*, s. 46–47; por także T. Chynczewska-Hennel, *Ostrogski Janusz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXIV, Ossolineum 1979, s. 482.

⁴⁹ J. A. Gierowski, *Unia Polski z Litwą*, [w:] *Historia Polski 1505–1764*, Warszawa 1985, s. 108. „Przyjmowano ponadto – pisze J. A. Gierowski – że negatywnym skutkiem unii dla polskiego rozwoju narodowego było nadmierne zaangażowanie i rozproszenie elementu polskiego na wschodzie oraz zahamowanie procesu centralizacji państwa, utrudnianego przez jego dwuczłonowość” (s. 108).

⁵⁰ H. Dylągowa, *Latynizacja. Zakon bazylianów*, [w:] *Dzieje unii brzeskiej*, Warszawa–Olsztyn 1996, s. 43–54.

⁵¹ „Ukraińsko-białoruscy hierarchowie przygotowali dwie wersje Artykułów” [dokumentów unii] w języku polskim i łacińskim. Istnieją pewne różnice między obu redakcjami. Z pierwotnego tekstu polskojęzycznego powstały przekłady na język ukraiński. Por. Б. Гудзяк, *Криза і реформа...*, s. 331.

⁵² Por. R. Radyszewski, *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVII wieku*, część I. Monografia, Kraków: Wydawnictwo Oddziału Polskiej Akademii Nauk, 196, s. 284.

[...] językiem domowym niektórych księży unickich [...] i uważany był wówczas za język ludzi wykształconych⁵³.

W okresie reformacyjnego ruchu religijno-społecznego, humanizmu renesansowego i polemik wokół religijnej unii brzeskiej pod wpływem prądów kulturalno-literackich wieku XV–XVI⁵⁴ w stuleciu XVII rozpoczął się jednak na ziemiach ukraińskich opisany przez Mychajłę Hruszewskiego w dwóch tomach *Historii literatury ukraińskiej*⁵⁵ literacki i kulturalno-narodowy ruch pierwszej połowy wieku XVII.

Z uwagi na stosunkowo dobrze zbadane przez ukrajinistów zarówno religijne⁵⁶, jak i polityczne⁵⁷ czynniki (obecne w Rzymie,

⁵³ H. Dylągowa, *Unia brzeska – pojednanie czy podział?...*, s. 49. „Cały proces latynizacji i polonizacji w Kościele unickim był elementem długiej, bo trwającej przez wieki, politycznej, społecznej i kulturalnej ekspansji polskiej na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej” (s. 49).

⁵⁴ Por. M. Грушевський, *Історія української літератури*, т. V, книга 1: *Культурні і літературні течії на Україні в XV–XVI вв. і перше відродження (1580–1610)*, Київ 1927, репринтне видання Київ 1995, с. 5–256.

⁵⁵ M. Грушевський, *Історія української літератури*, т. VI, книга 1: *Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.*, Київ 1996, с. 3–264; M. Грушевський, *Історія української літератури*, т. VI, книга 2: *Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.*, Київ 1996, с. 3–280.

⁵⁶ Por. ks. B. Kumor, *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje...*, s. 26–44; H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej*, Warszawa–Olsztyn 1996, s. 228; teźże, *Unia brzeska – pojednanie czy podział*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje...*, s. 45–53; W. Hryniewicz, *Prekursor unijnych dążeń Rusinów. Memorial unijny metropolity Mizaela (1476)*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje...*, s. 54; S. Obirek, *Teologiczne postawy pojęcia jedności w dziele ks. Piotra Skargi „O jedności Kościoła Bożego”*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje...*, s. 183–199; B. Гудзяк, *Криза і реформа...*, с. 432. Dwadzieścia trzy referaty z konferencji „Kijów – Brześć – Rzym. Tendencje unijne i ich kulturowo-religijne konsekwencje przed i po 1596 roku”, Kraków 1996 w: „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, t. V–VI, 1996–1997, red. W. Mokry, Kraków 1997, s. 13–209.

⁵⁷ Por. W. A. Serczyk, *Europa Środkowa i Wschodnia u schyłku XVI wieku (uwarunkowania międzynarodowe)*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje*

w Kościele katolickim w Rzeczypospolitej i w Cerkwi prawosławnej), które doprowadziły do zawarcia religijnej unii w Brześciu w 1596 roku, zależy nam w pierwszym rzędzie na zwróceniu uwagi na kulturalne i społeczne konsekwencje ruchu reformacyjnego i wokółunijnej polemiki, które przyczyniły się m.in. do rozwoju przywoływanych już oficyn drukarskich, tłoczących cyrylicą Pismo Święte, literaturę religijną i świecką, a co za tym idzie inspirowały i motywowały Rusinów do tłumaczenia zarówno na język bułgarski (scs), jak i na potoczny język ruski Biblii, a także pierwszych prac gramatycznych i leksykograficznych, stanowiących ważny krok na drodze do rozwoju nowożytnego języka literackiego w oparciu o rodzimy język ruski.

Kozaczyzna – następczynią i spadkobierczynią tradycji państwa Rusi Kijowskiej

Ukazując zanik ruchu mieszczańskiego oraz przyczyny i konsekwencje przesunięcia kulturalno-narodowego centrum na Wschód Mychajło Hruszewski przedstawia Kozaczyznę jako kolejną siłę sprawczą ukraińskiej aktywności narodowej. Z jednej strony ten rozwijający się pod wpływem ideologii reformacyjnej ruch narodowy Ukraińców był również reakcją na „polsko-katolicką presję na ruską wiarę i narodowość, jej ekonomiczny i polityczny stan posiadania”. Z drugiej strony w różnych ukraińskich „społecznych warstwach rozpoczęła się samoorganizacja ochrony”, wyrażającą się „w protektoracie nad ruską Cerkwią, szkołą, piśmiennictwem, a także w zorganizowanych wystąpieniach w jej obronie, poprzez wzrost inicjatyw obywatelskich i narodowej świadomości oraz wytworzeniu pojęcia «Rusi» nie tylko jako narodowej czy religijnej żywiowości, ale jako ciała obywatelskiego «Rzeczypospolitej Narodu Ruskiego» (jak wyrażone to zostało w *Przestrodze*) – w przeciwieństwie do Rzeczypospolitej. Ruska Wiara, ruska Cerkiew i ruskie

i konsekwencje..., s. 13–25; J. Skowronek, *Podstawowe aspekty unii w świadectwach zachodnich (na podstawie relacji konsula francuskiego w Warszawie, [w:] Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje...*, s. 96–109.

piśmiennictwo – to jej kryteria, jej cement, jej hasło. Pod tym hasłem rozwija się narodowy (kulturalny, socjalny i polityczny) ruch, będący przejawem w tym momencie – niezmiernie ciekawym właśnie z tego obywatelskiego, narodowego – o wiele więcej niż z czysto literackiego względu”⁵⁸.

Rozwój kulturalnych, politycznych czy ekonomicznych procesów – jak podkreśla Borys Gudziak – często zależał od rozwiązania tych lub innych problemów religijnych. Jednak dla M. Hruszewskiego (czego świadectwem są cytowane opracowania dotyczące kulturalno-narodowego ruchu na Ukrainie w XVI–XVII wieku) odrodzenie ukraińskie końca XVI wieku było po prostu przejawem bardziej znaczących, wręcz „fundamentalnych wydarzeń kulturalnych, a zatem także narodowo-politycznych”⁵⁹.

Także autorka cennej dla naszych rozważań monografii pt. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Teresa Chynczewska-Hennel stwierdza, że wiek XVII, a „zwłaszcza jego pierwsza połowa była w przekonaniu Hruszewskiego okresem kształtowania się narodowego poczucia ukraińskiego”. Zaś w „walce o utrzymanie wyznania prawosławnego widział [Hruszewski] sens utrzymania narodu”⁶⁰. Roli wspólnoty i tradycji oraz znaczenia wyznania w rozwoju świadomości narodowej szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku poświęciła badaczka oparte na badaniach źródłowych dwa odrębne rozdziały swej książki, w której Konstanty Ostrogski, Piotr Mohyla i Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny przedstawieni zostali jako bohaterowie narodowi.

⁵⁸ М. Грушевський, *Занепад міщанського руху. Пересунення культурно-національного центру на схід. Козаччина як чергова рушійна сила національного українського активу*, [у:] *Історія української літератури*, т. VI, книга 1: *Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.*, Київ 1996, с. 9–15–27–33.

⁵⁹ Б. Гудзяк, *Релігійні мотивації реформи*, [у:] *Криза і реформа...*, с. 145.

⁶⁰ Т. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985, s. 39 oraz 56–146 i 163–165.

Natomiast podejmując próbę prześledzenia znaczeń takich określeń jak „naród”, „naród ruski”, „Ruś”, „ojczyzna”, a także „Polak”, „Lach” Teresa Chynczewska-Hennel przywołuje godne przytoczenia następujące historyczne rozumienie nazwy Ruś Wiaczesława Lipińskiego, wskazującego na ciągłość ukraińskiego procesu historycznego:

*po Kozaczyźnie (która, jak dawniej ruskie drużyny książęce, stała się reprezentantką, cementem politycznego i narodowego życia) odziedziczyliśmy tę nazwę, która jest dalszym ciągiem tylko dawnej Rusi naszej, która jest synonimem budzącego się po raz wtóry w dziejach samodzielnego naszego życia narodowego*⁶¹. W ten sposób – konkluduje Lipiński – po okresie pierwszym, «książęco-drużynnym» o wspólnej nazwie narodowej – Ruś drugi okres nazywany przez tego historyka «kozacko-ludowym» objęty został wspólną nazwą narodu – Ukrainą⁶¹.

W końcu XVI i pierwszej połowie wieku XVII – jak przypomina M. Hruszewski – doniosłe znaczenie Kozaczyzny jako obrońcy wiary prawosławnej i jak swojego rodzaju krzyżackiego rycerstwa prawosławnego przyznawał nowy zwierzchnik Cerkwi prawosławnej metropolita Iwan Borecki. Metropolita Iwan Borecki wraz z zaprzyjaźnionymi biskupami oznajmiał „przed rządem i przed całym światem katolickim”, że Kozaczyzna stanowi następczynię i spadkobierczynię «tej starej Rusi», za którą tęsknił autor *Przestrogi (Пеpecтmopoзу)* i wszyscy żarliwi obrońcy ruskiej świadomej sławy i siły – starych książąt ruskich, ich czynów dla Ruskiego państwa, dla prawosławnej Cerkwi i jej kultury⁶².

⁶¹ W. Lipiński, *Nazwy „Ruś” i „Ukraina” i ich znaczenie historyczne*, [w:] *Z dziejów Ukrainy*, Kraków 1912, s. 49–50, cyt. za: T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej...*, s. 136.

⁶² М. Грушевський, *Пересунення культурно-національного центру на схід. Козаччина як чергова рушійна сила національного українського активу*, [у:] *Історія української літератури*, т. VI, книга 1: *Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.*, Київ 1996, с. 19. M. Hruszewski przytacza w tym miejscu następujący fragment omawianej *Протестації* (1621) hierarchów prawosławnych o zasługach Kozaków: „Се ж бо те плем’я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювали грецьке царство Чорним морем і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх монок силах ходило морем і землею

A zatem słusznie konstatuje Teresa Chynczewska-Hennel, iż „odwoływanie się do tradycji historycznej, walka o język – to dwa argumenty, na które powoływano się w momentach potrzeby zmanifestowania własnej tożsamości, skonsolidowania siły dla poparcia wyznania prawosławnego (odwołanie się do Kozaczyzny jako współprzynależnych do ruskiej tradycji kulturalnej) i w walce o utrzymanie i przestrzeganie przywilejów ruskiej szlachty narodowej przez polskich królów”⁶³.

O identyfikowaniu się elit ruskich XV–XVII wieku, a zwłaszcza rodów książęcych i szlacheckich, hierarchów Cerkwi prawosławnej i starszyny kozackiej z Kijowem jako stolicą państwa Rusi Kijowskiej i centrum chrześcijaństwa wschodniego – Metropolią Kijowską oraz tworzonym przez pokolenia pisarzy i artystów-malarzy obrazem promieniującego kulturą Kijowa „uczestnika i świadka dziejów Rusi-Ukrainy” świadczą testamenty rodów książęcych, odwiedzających groby swoich przodków spoczywających w Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej od czasów Rusi Kijowskiej, czego przykładem jest m.in. Testament księcia Andrzeja Włodzimierowicza z 1442 roku, syna byłego księcia kijowskiego Włodzimierza Olgierdowicza, zmarłego w roku 1398⁶⁴. Zdaniem Ihora Szew-

приробивши до човнів колеса та Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки хрестилися разом з Володимиром, проїняли віру від Константинополя та константинопольської церкви і по сей день в цій вірі родяться, хрестяться і живуть”. „Митрополит і владики – podsumowywał M. Hruszewski – заявляють, що козаки – це дійсні лицарі Христові, які покладають для Нього найбільші заслуги” (с. 19). Na temat *Protestacji* Iwana Boreckiego „potomka dawnych książąt ukraińskich – Ezekijila Kurdewicza”, a także nawiązującej do *Протестації* także *Юстифікації* patrz M. Возняк, *Історія української літератури*, т. 2: *Віки XVI–XVIII*, перша частина 1, Львів 1992, с. 259–260. Por. też M. Грушевський, *Історія української літератури*, т. VI, книга 1, с. 206–209.

⁶³ T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej...*, s. 73.

⁶⁴ Por. W. Mokry, *Testament księcia Andrzeja Włodzimierowicza*, [w:] *Od Ilariona do Skowrody. Antologia poezji ukraińskiej*, Kraków 1996, s. 188–189; por także M. Грушевський, *Історія української літератури*, т. V, частина 1, с. 209.

czenki w 1621 roku z okazji odnowienia metropolii prawosławnej Iwan Borecki w swojej *Protestacji* patrzył na Kozaków jak na „pozostałość, resztkę starej Rusi”, zaś w prawosławnej wersji koncepcja ciągłości w historii Kijowa dotrwała do 1640 roku, co uwidocznione zostało w wydanym w 1635 roku polskojęzycznym *Pateryku* Sylwestra Kossowa, a Jego późniejszy przekład ukraiński rozpatrywać można jako utwory polemiki prawosławnej, a także jego „historyczną” przeróbkę dokonaną przez następcę Piotra Mohyły Josyfa Tryznę, skomponowanych z wykorzystaniem i staroukraińskich i polskich źródeł⁶⁵.

Świadomość ciągłości ukraińskiego procesu historycznego i utożsamianie się z początkami dziejów Rusi Kijowskiej wyraża wykonany w 1643 roku podczas konserwacji cerkwi w Berestowie przez metropolitę Piotra Mohyłę napis:

ця церква була зведена великим князем і самодержцем всієї Русі, святим Володимиром; по багатьох роках і після руїни від безбожних татар, її відновив смиренний митрополит Києва, Галича і всієї Русі, Петро Могила⁶⁶.

Przykładem coraz głębiej uzasadnianej ciągłości dziejów Rusi-Ukrainy, sięgających czasów przyjęcia chrześcijaństwa przez władcę państwa kijowskiego św. Włodzimierza jest przejęta przez metropolitę Piotra Mohyłę koncepcja kijowskiego latopisu (*Початкового літопису*), zgodnie z którą „naród ukraiński pochodzi od Jafata, zaś jeden ze studentów Akademii Mohylańskiej nazwał ten naród „narodem Włodzimierza”. Natomiast napisy na odrestaurowanej przez P. Mohyłę cerkwi w Berestowie w 1643–1644 roku „łączą imię Piotra Mohyły jako me-

⁶⁵ Por. *Пачьріков* abo żywoty SS. oycow pieczerskich. Obszrnie Słowiańskim językiem przez Świętego Nestora Zakonnika y Latopisca Ruskiego przed tym napisany. Teraz zaś w Graeckich, Łacińskich, Słowiańskich y Polskich pi-sarzów objaśniony, y krocey podany... s. 154. Cyt. za I. Шевченко, *Відродження руської віри...* Zdaniem Ihora Szewczenki, porównanie różnych redakcji *Pateryku* Kijowskiego począwszy od powstałej w wieku XIII pierwszej jego redakcji, w swym XVII-wiecznym wariacie Sylwester Kossow dokonał próby związania Kijowa okresu średniowiecza z Kijowej czasu życia samego Kossowa i jego zwolenników w wieku XVII (s. 154).

⁶⁶ Patrz I. Шевченко, *Відродження руської віри...*, s. 154–156.

trapolity całej Rusi (всяя России) z imieniem władcy (самодержця) całej Rusi (всяя России) świętego Włodzimierza, podniesionego razem do godności imperatora⁶⁷. Z przywołanymi latopisami „zbliżony charakter – zdaniem Teresy Chynczewskiej-Hennel – posiadają niektóre pisma polemiczne”, a zwłaszcza napisane „pod wyraźnym wpływem powiązań z kulturą polską”: *Weryfikacja niewinności, Synopsis, Supplementum Synopsis, Paterikon czy Teratorurgima*, Afanasija Kalnofoyskiego, nawiązującego do historycznej tradycji ruskiej, opisujące chrzest państwa kijowskiego, jego władców św. Włodzimierza, jego syna Jarosława, dzięki którym Kijów pełnił rolę stolicy świętej Rusi, w jakiej trwa żywa przez wszystkie wieki pamięć o spoczywających tu świętych⁶⁸.

Troska o losy ojczystego języka ukraińskiego w czasach wielojęzycznej polemiki pisarzy ukraińskich

Troska o losy ojczystego języka ruskiego, a także bułgarskoruskiego, w jakim stworzone zostały zabytki piśmiennictwa ukraińskiego obecna w dziełach i pismach wielu twórców ukraińskich XVI–XVII wieku, odwoływania się do postaci historycznych (zwłaszcza św. Włodzimierza i Jarosława Mądrego), którzy przyjęli i pielęgowali religię chrześcijańską z Grecji stanowiły szczególnie silny i trwałe czynniki w rozwoju i utwierdzaniu świadomości narodowej Rusinów-Ukraińców. Spośród najbardziej znanych świadectw troski z jednej strony o los języka ruskiego i prestiż Rusi, a z drugiej strony o rozwój intelektualny i kultu-

⁶⁷ І. Шевченко, *Багатоликий світ Петра Могили*, [у:] *Україна між Сходом і Заходом...*, с. 194.

⁶⁸ T. Chynczewska-Hennel, *Rola wspólnoty języka i tradycji*, [w] *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej...*, s. 65. „Berestowo – napisał A. Kalnofojski – jest górą wieku tamtego księżęciu Jarosławowi i synowi jego Izjasławowi, dla wielu rozmaitych uciech bardzo miła nad rzeką Dnieprem [...] z jaskini tej, którą na górze wyryli do dziś jest) i samych siebie chowali”. (*Teratorurgima*, 1638). Cyt. za T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej...*, s. 65.

ralny także poprzez naukę języka łacińskiego i polskiego, wystarczy przytoczyć wystąpienia autorów polskojęzycznych traktatów *Exegesis* (1633) sławnego teologa Sylwestra Kossowa oraz przypisywanego autorstwu Piotra Mohyły *Litosu* (1644). Sylwester Kossow chcąc przekonać swych rodaków do nauki łaciny i polszczyzny pisał:

Toby zaś potrzeba Łacińskich nauk Narodowi naszemu była: Ta najpierwsza, żeby biednej Rusi naszej głupią Rusią nie nazywano. Uczcie się, prawi udalca, po Grecku, a nie po Łacinie. Dobra rada wprawdzie, ale największa pożyteczna w Grecyiej, nie w Polsce, gdzie język Łaciński najwięcej służy. Przyjdzie nieboraś Rusin na Trybunał, na sejm, na sejmik do Grodu, do ziemstwa: bez łaciny płaci winy⁶⁹.

Wypowiedziana przez wielojęzycznego pisarza i teologa ukraińskiego S. Kossowa sytuacja w jakiej znaleźli się Rusini na początku wieku XVII może świadczyć o tym, że w miejsce twórczej asymilacji, a więc przyswajania swemu narodowi wartości kulturalnych innych narodów postępuje wśród Rusinów-Ukraińców denacjalizacja. Czy wynika z tego, że Rusini tracąc swoją tożsamość zaczęli tracić wiarę w siebie i czy widzą, że pozostała im już tylko walka o to, by jednak przeżyć jako Rusini, a ich „ukochanej Rusi „nie nazywano głupią”. Potrzebę zachowania wiary ojców oraz języka starosłowiańskiego (bułgarskiego), a jednocześnie konieczność uczenia się języka łacińskiego i polskiego uświadamiał autor traktatu *Litos*⁷⁰. Wydaje się jednak, że troska o przywrócenie Rusinom-Ukraińcom zagrożonej tożsamości, zaktywizowała przedstawicieli elit ukraińskich do działań na rzecz duchowego odrodzenia swej ukochanej Rusi. Kulturotwórcze inicjatywy takie, jak chociażby tworzenie słynnych i zasłużonych bractw mieszczan prawosławnych, a także szereg dzieł mających fundamentalne znaczenie dla duchowego rozwoju Rusinów-Ukraińców powstaje właśnie w tym skomplikowa-

⁶⁹ Cyt. za: *Pisarze polscy Rusini przez Dalibora Jana Wagilewicza wraz z dodatkiem Pisarze łacińscy Rusini*. Do druku przygotował i przedmową poprzedził R. Radyszewskij, Przemyśl 1996, s. 19.

⁷⁰ „Iż Rusi słuszną rzecz dla nabożeństwa po Grecku i po Słowiańsku uczyć się, ale dla Polityki nie dosyć im na tym, ale trzeba im do Polszczyzny i Łacinę umieć [...] Lepiej bowiem uczonym niż Prostakiem tak Politykę jako Theologicę diszkurować”.

nym okresie trudnych, a niekiedy wręcz dramatycznych wyborów bądź to wymagających obrony prawosławia na czele z Iwanem Wyszeńskim, rodem Ostrogskich i metropolitą Piotrem Mohyłą, bądź to związanych z przystąpieniem do religijnej unii brzeskiej, czy wreszcie związanych z tragicznym w skutkach przechodzeniem unitów na katolicyzm, jak stało się to m.in. w przypadku Kasjana Sakowicza. Jak wiadomo krytyka Cerkwi prawosławnej Kasjana Sakowicza zaowocowała podpisanym czy zredagowanym przez Piotra Mohyłę słynnym *Litosem*, przepelnionym świadomością tak bardzo potrzebnego w literaturze polemicznej traktowania przeciwnika z chrześcijańską zasadą miłosierdzia⁷¹.

Z głęboką znajomością doktryny i historii Kościoła katolickiego oraz z prawdziwie ekumeniczną otwartością i chrześcijańską miłością bliźniego napisany został projekt nie zjednoczenia, a przywrócenia utraconej w 1054 roku jedności między chrześcijanami Zachodu i Wschodu zawarty w memoriale unijnym prawosławnego metropolity kijowskiego Piotra Mohyły z lat 1644–1645. O szczególnie ważnej dla rozwoju ekumenicznego dialogu na Ukrainie między grekokatolikami i prawosławnymi, a zwłaszcza dla kontynuowania dialogu przepelnionego pragnieniem *unitas* – przywrócenia jedności chrześcijan w sposób sugestywny pisze w swej książce *Spór o zbawienie* Marek Melnyk. Jej autor podkreśla, iż: po pierwsze prawosławny Metropolita Kijowski Piotr Mohyla już w pierwszej połowie wieku XVII „odróżniał w idei unijnej dwa elementy: jedność (*unitas*) i zjednoczenie (*unio*), co miało uświadamiać”, że istota prawdziwej i właściwej unii z Rzymem nie ma polegać na unifikacji i utracie tożsamości przez wschodnich chrześcijan. Zjednoczenie ma połączyć „Rzymian z Rusinami”, lecz tak, by nie zniszczyć różnorodności obu Kościołów. Jedność, która ma nastąpić poprzez zjednoczenie, powinna gwarantować nienaruszalność i różnorodność elementów, które ją tworzą. Chodzi o zachowanie całej tradycji wschodniej w zakresie dogmatyki, liturgii, dyscypliny i Przywrócenie jedności powinno się odbywać zatem tak by zachowana została tożsamość prawosławia i jego cała tradycja wschodnia; po drugie zgodnie z zasadą powrotu do źródeł Mohyla dowodził, iż

⁷¹ Po. M. Wawrzonek, *Traktat Lithos – świadectwo myśli kręgu mohylańskiego*, „Slavia Orientalis” 1999, t. XLVIII, nr 3, s. 395–413.

papież od początku uznawany był za pierwszego i najważniejszego w Kościele Bożym zastępcę Chrystusa i nadal powinno tak być [...] Praktycznym urzeczywistnieniem teoretycznych rozważań Mohyły nad istotą jedności – pisze M. Melnyk – miało być uznanie prymatu papieża i zjednoczenie metropolii kijowskiej z Rzymem przy jednoczesnym zachowaniu autonomii i dotychczasowej kanonicznej jedności z patriarchą w Konstantynopolu⁷².

Zarówno działalność jak i postawa osobista prawosławnego metropolity Piotra Mohyły oraz zgrupowanych wokół niego kijowsko-mohylańskich erudytów znających tradycje Cerkwi wschodniej i Kościoła zachodniego stanowiły doskonały przykład dokonującej się od stuleci na ziemiach ukraińskich syntezy kultury bizantyńsko-ukraińskiej i łaćnińsko-polskiej, będącej owocem otwartości i przepełnionej duchem ekumenizmu, woli dialogu i szacunku dla innych wyznań. Owocem i dodatkowym potwierdzeniem tego nierzadko dramatycznego dialogu, ale i wciąż podejmowanych prób zrozumienia czy przekonania drugiej strony jest fakt, że dokumenty prawosławnych uczonych i teologów ukraińskich pisane były również, a z czasem bardzo często w języku polskim, jak np. słynny *Litos* i przez nich samych tłumaczone na język łaćniński z oryginałów polskich czy ruskich.

Interesujący nas problem, właściwie obcej wielojęzyczności pisarzy ukraińskich stawał się jednak coraz bardziej niebezpieczny dla rozwoju rodzimego języka i zachowania szeroko rozumianej tożsamości kultury ukraińskiej, syntetyzującej tradycje kulturowe Wschodu i Zachodu. W nierównej walce z łatinizacją i polonizacją Ukraińcom przychodzi bronić nie tylko swej rodzimej kultury i odwiecznych tradycji, a nawet własnego języka ukraińskiego, w którego obronie pisali swe traktaty i polemiki, często także w języku polskim. Świadectwem odchodzenia od języka rodzimego najczęściej na rzecz polskiego jest polskojęzyczne piśmiennictwo ukraińskie od wieku XVI–XVIII, opracowane m.in. przez Rostysława Radyszewskiego⁷³ a następnie twórczość „pisarzy polskich

⁷² M. Melnyk, *Spór o zbawienie. Zagadnienie soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI – połowa XVII wieku)*, Olsztyn 2001, s. 180–181.

⁷³ Por. R. Radyszewskij, *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*. Część I. Monografia, Kraków 1996, s. 284.

Rusinów”, a także „pisarzy łacińskich Rusinów”, zebranych przez Iwana Wahylewicza – jednego z przedstawicieli zachodnioukraińskiego odrodzenia narodowego okresu romantyzmu z kręgu lwowskiej „Ruskiej Trójcy”⁷⁴.

W efekcie postępującej od końca XVI wieku latynizacji, która łączyła się z polonizacją Cerkwi unickiej nastąpiła – jak już wskazywaliśmy – daleko idąca polonizacja elit ukraińskich w Rzeczypospolitej. Doszło do tego, że – jak zauważył charakteryzujący okres literatury ukraińskiej XVI–XVIII wieku Iwan Franko:

Od roku 1590–1620 prawie wszystkie wybitniejsze rody ruskie albo wymarły, albo były już katolickimi. A unia, która w teorii miała być wałem ochronnym dla języka i narodowości Rusinów, w rzeczywistości nie stała się nim wcale (tj. tym wałem ochronnym) wskutek niedopuszczenia unitów na równi z prawosławnymi do najważniejszych dostojęństw w Rzeczypospolitej, w czym nawet Kalinka upatruje jeden z głównych powodów jej słabości⁷⁵.

W dodatku w wyniku upowszechniania się wśród elit ukraińskich języka polskiego powstaje – jak zauważa Ihor Szewczenko – coś „w rodzaju żargonu polsko-ukraińskiego, używanego w piśmie, a może i w mowie przez lokalne elity prawosławne i grecko-katolickie w wiekach XVI–XVII”⁷⁶.

W interesującym nas, burzliwym i obfitującym w wydarzenia kulturalne, społeczno-religijne i militarne okresie drugiej połowy wieku XVI i pierwszych dziesięcioleci XVII stulecia w sposób szczególnie wyraźny i ważny jak nigdy dotąd uwidoczniło się znaczenie rodzimego języka ukraińskiego w zachowaniu i w rozwoju kultury narodowej Ukraińców. Funkcjonujący od XI do połowy XVI wieku równoległe z obowiązują-

⁷⁴ Jan Dalibor Wagilewicz, *Pisarze polscy Rusini wraz z dodatkiem Pisarze łacińscy Rusini*, Lwów 1843.

⁷⁵ I. Franko, *Charakterystyka literatury ruskiej XVI–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1892, r. VI, s. 702, W. Kalinka, *Schizma i unia (1833)*, [w:] *Dziela*, t. IV, *Pisma pomniejszych*, cz. II, Kraków 1894, cyt. za: P. Радишевський, *Питання Берестейської унії і праця Івана Вагилевича „Пisarze polscy Rusini”*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje...*, s. 480.

⁷⁶ I. Szewczenko, *Ukraina między wschodem i zachodem. Różne oblicza świata Piotra Mohyły. Polska w dziejach Ukrainy*, Warszawa 1996, s. 10.

cym w piśmiennictwie ukraińskim językiem bułgarskim (starocerkiewno-słowiańskim) rodzimy język ruski, który – jak to określił metropolita Ilarion (Iwan Ohijenko) – „uparcie” upomina się o status ukraińskiego języka literackiego „dopiero w wieku XVI uzyskuje prawo wolnego wejścia do języka literackiego”⁷⁷. Należy przy tym zaznaczyć, że ta częściowa i chwilowa emancypacja rodzimego języka ukraińskiego nastąpiła w efekcie docierających na ziemię ukraińskie idei reformacji.

Poczesne miejsce żywej mowy ukraińskiej w dziełach takich wybitnych pisarzy tego okresu, jak m.in. Joanicjusz Galatowski i coraz szerszy dopływ tej mowy do piśmiennictwa ukraińskiego tworzonego wciąż w języku bułgarskim otworzyły dopiero w XIX i XX wieku perspektywę rozwoju na wskroś narodowego języka literackiego tworzonego w oparciu o rodzimą mowę ukraińską. Czerpiący z ojczystej mowy żywej twórcy nowożytnego języka ukraińskiego wbrew różnorodnym utrudnieniom i przeciwnościom na terenie należącej do Austro-Węgier Galicji⁷⁸ i na przekór prześladowaniom na ziemiach ukraińskich znajdujących się w rosyjskim imperium carskim⁷⁹, a następnie w imperium sowieckim⁸⁰ wprowadzali w pełni narodowy język literacki do piśmiennictwa oraz do z trudem organizowanego szkolnictwa, instytucji naukowych i społecznych, a także do Cerkwi na Ukrainie, a nawet do woj-ska w okresie derusyfikacji (ukrainizacji) w latach 1925–1932.

⁷⁷ I. Ogińko (Митрополит Іларіон), *Коротка історія української мови*, [у:] *Українська культура*, Київ 2002, с. 313–319.

⁷⁸ J. Kozik, *Український рух народowy в Галичці в latach 1830–1848*, Kraków 1973; tenże, *Міędzy реакcją a rewolucją. Studia z dziejów ruchu narodowego в Галичці в latach 1848–1849*, Kraków 1975.

⁷⁹ B. Łepki, *Prześladowanie mowy ukraińskiej. Ukaz z 1876 roku*, „Świat Słowiański” 1905, t. I, s. 380.

⁸⁰ Ю. Шевельов, *Так нас навчали правильних проізношеній; Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус – розділи: 4) Доба визвольних змагань (1917–1922)*, с. 281–297; 5) *Радянська Україна до українізації*, с. 297–317; 6) *Доба українізації (1925–1932)*, с. 317–346; 7) *Між роками 1933 і 1941. Україна за Постишева і Хрущова*, с. 347–377; 9) *Кінцеві завваги*, с. 377–385; [у:] *Поza книжками і з книжок*, Київ 1998, с. 236–392.

Już w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku pierwszorzędne znaczenie rodzimego języka ukraińskiego w zachowaniu tożsamości i rozwoju kultury narodowej Ukraińców zostało gruntownie uzasadnione przez uczonych językoznawców, którzy władzom austriackim w Galicji, jak np. Iwan Mohylnycki⁸¹, a władzom i elitom rosyjskim w Ukrainie podrosyjskiej, jak chociażby Mychajło Maksymowicz⁸² i Ołeksandr Potebnia⁸³ w sposób naukowy udowadniają, że język ruski (ukraiński) jest ojczystym językiem odrębnego narodu ukraińskiego. W ten sposób pisarze i uczeni ukraińscy obalali twierdzenia, iż język ruski jest dialek-

⁸¹ *Rozprawa o języku ruskim* (1829) kanonika Iwana Mohylnyckiego miała – zdaniem Iwana Kozika – „pierwszorzędne znaczenie dla wyjaśnienia roli i miejsca języka ukraińskiego wśród języków słowiańskich, była pierwszym w literaturze światowej traktatem naukowym, w którym autor wyraźnie uzasadnił odrębność języka ukraińskiego od polskiego i rosyjskiego i uznał go za język w pełni samodzielny. Miało to kapitalne znaczenia dla kształtowania się poglądów narodowych i językowych działaczy kręgu «Ruskiej Trójcy»” J. Kozik, *Ukraiński ruch narodowy...*, s. 45.

⁸² М. Максимович, *Українскія народныя пѣсни*, Москва 1834; tegoż, *Голоса украинскихъ пѣсень*, Москва 1834; tegoż, *Сборник украинскихъ пѣсень*, Москва 1849; Patrz na ten temat: С. Єфремов, *Історія українського письменства*, Київ 1995, s. 240.

⁸³ Pierwszorzędną rolę ukraińskiego języka rodzimego, a zwłaszcza twórczości ustnej w sposób szczególnie głęboki i przekonujący przedstawia Ołeksandr Potebnia w swych studiach pt. *Мова, національність, денаціоналізація. Статті і фрагменти* opracowanych i wydanych przez Jurija Szewelowa – Ю. Шевельов, *Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця*, [у:] О. Потебня, *Мова, національність, денаціоналізація. Статті і фрагменти*, упорядкування і вступна стаття Юрія Шевельова, Нью-Йорк 1992, s. 156, „Потебня – podkreśla Jurij Szewelow – працює, скажімо над Квіткою, а не над Шевченком. Але не тому, що Квітка вірнопідданий, а Шевченко бунтар, а тому, що в українській літературі його цікавлять зразki najczystszoj narodnoji mowy, а Шевченко віддається сміливим стилістичним експериментам [...] Гіпотеза Погодіна та її спростування мало цікавили Потебню, бо він сягав куди глибше, аж до основи української ментальности, закодованої в мові та фольклорі. Багато разів він повторював, що різниці між східнослов'янськими діалектами виникли в часи доісторичні” (s. 31).

tem języka polskiego⁸⁴ – jak utrzymywano w Galicji, i że jest narzeczem języka wielkorosyjskiego – jak uważali uczeni rosyjscy począwszy od Michaiła Łomonosowa⁸⁵ (XVII wiek) przez M. T. Kaczenowskiego czy Wisariona Bielińskiego i Michaiła Pogodina⁸⁶ do Maksyma Gorkiego i innych sowieckich przeciwników rozwoju odrębnego języka i kultury ukraińskiej⁸⁷.

* * *

Bezpośrednia zależność między językiem a tożsamością narodową jest zrozumiała dla tych wszystkich uczonych, którzy w sposób możliwie najgłębszy i obiektywny starają się badać dzieje takich, skazywanych na utratę tożsamości, a w pierwszej kolejności na utratę języka rodzimego narodów, jak m.in. Ukraińcy⁸⁸, Białorusi-

⁸⁴ Por. m.in. Waclaw z Oleska, *O pieśniach ludu (Wyjątek z obszernej rozprawy o tym przedmiocie)*, „Rozmaitości” 1831, nr 46; tegoż, *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*, Lwów 1933.

⁸⁵ Michaił Łomonosow już w 1746 roku m.in. pisał: „Сей діалеть въ нашимь очень схожеєнь, однако его удареніє, произношеніє и оконченія реченій оть сосѣдства съ Поляками й оть долговременной бытности подь ихъ властію много отмѣнились или прямо сказать попортились”. В.М. Ломоносов, *Сочинения*, Санкт-Петербург 1898, т. 4, с. 1–2; Cyt. za: I. Ogienko (Mитрополит Іларіон), *Українська мова*, [y:] *Українська культура*, Київ 2002, с. 305–306.

⁸⁶ W. Mokry, *Stosunek państwowych i cerkiewnych władz moskiewskich do ukraińskiej Cerkwi prawosławnej i unickiej w wiekach XVII–XX*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje...*, s. 83–94.

⁸⁷ I. Дзюба, *Русифікація і механізм русифікації*, [y:] *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, Сучасність 1968, с. 172.

⁸⁸ М. Тимошук, *Попереднє слово. Мова – душа нації. Іван Огієнко (митрополит Іларіон) в обороні української мови*; I. Ogienko, *Мова народна й літературна*; I. Ogienko, *Початок української літературної мови. Княжа доба XIV–XVI віків*, [y:] I. Ogienko (Mитрополит Іларіон), *Історія української літературної мови*, упорядник, автор передмови і коментарів М. Тимошук, 2-ге видання, випр., Київ 2004, с. 436; В. Сімович, З. Кузеля, Я. Рудницький, Д. Чижевський, В. Чапленко, В. Лев, І. Зілинський, К. Кисілевський, С. Смаль-Стоцький, *Історія вивчення і сучасний стан дослідів [української мови]*; *Сучасна українська літературна мова*; *Українські говори (Діалектологія)*; *Історія української літературної мови*; *Українське*

ni⁸⁹, Słowacy⁹⁰, Czesi⁹¹, Polacy⁹². Zagrożona tożsamość tych narodów mogła przetrwać by się odrodzić w bardziej sprzyjających warunkach najczęściej tylko dzięki zachowaniu ojczystego języka i kultury⁹³.

Kultura, w tym zwłaszcza język ojczysty, będący zarazem i środkiem do kultury i jej częścią ma priorytetowe znaczenie w życiu duchowym każdego człowieka i każdego narodu dlatego, że po pierwsze: „człowiek

назовництво (Ономастика), [y:] *Енциклопедія українознавства в двох томах*, під голов. редакцією В. Кубійовича і З. Кузелі, том перший, Мюнхен–Нью Йорк 1949, с. 321–368; Ю. Шевельов, *Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця*, [y:] О. Потебня, *Мова, національність, денационалізація. Статті і фрагменти*, упорядкування і вступна стаття Юрія Шевельова, Нью-Йорк 1992; W. Mokry, *Naród i kwestia ukraińskiej odrębności narodowej w rozumieniu przedstawicieli „Ruskiej Trójcy”*, „Roczniki Humanistyczne Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 1986, t. XXXIV, z. 7, s. 73–74; M. Kuniński, *Jezyk a tożsamość narodowa. Aspekty filozoficzne i socjologiczne*, [w:] *Jezyk a tożsamość narodowa. Slavica*, pod red. M. Bobrownickiej, Kraków 2000, s. 7–18; P. Tomanek, *Jezyk ojczysty jako czynnik kształtowania się świadomości narodowej Ukraińców*, [w:] *Jezyk a tożsamość narodowa...*, s. 103–122.

⁸⁹ Por. A. Romanowski, *Dylematy językowe Białorusinów w przeszłości i dziś*, [w:] *Jezyk a tożsamość narodowa...*, s. 121–133.

⁹⁰ Por. H. Janaszek-Ivaničková, *Problemy językowe Słowaków w procesie narodotwórczym*, [w:] *Jezyk a tożsamość narodowa...*, s. 63–101.

⁹¹ Por. J. Zarek, *Dwie koncepcje narodu czeskiego*, [w:] *Jezyk a tożsamość narodowa...*, s. 39–62.

⁹² „Jak dla zaboru pruskiego rząd jeden cel sobie wytknął – germanizację kraju polskiego – pisze Aleksander Brückner – tak postanowił rosyjski po zgnięceniu powstania Królestwo Kongresowe pozbawić wszelkich jego cech kongresowych, przekształcić je w rosyjską prowincję, w kresowe gubernatorstwo z guberniami (bo rząd zniósł termin województwo). A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. 4: *Dzieje Polski rozbiorowej 1795–1914*, Kraków 1946, reprint 1991, s. 441.

⁹³ „Jedynie w przypadku Polaków – pisze M. Bobrownicka – mamy do czynienia z paralelnym rozwojem świadomości narodowej i narodowego języka”. M. Bobrownicka, *Poliglotyzm społeczeństw słowiańskich a rozwój ich świadomości narodowej*, [w:] *Jezyk a tożsamość narodowa...*, s. 21.

– jak dowodził Jan Paweł II – żyje prawdziwie ludzkim życiem dzięki kulturze”, zaś „naród istnieje «z kultury» i «dla kultury»”⁹⁴. Po drugie: „cały duchowy i materialny rozwój ludzkości tworzy się w oparciu o język, którego historia jest ściśle powiązana z losem politycznym tego narodu, który tym językiem mówi. Język to najlepszy środek wzajemnych kontaktów poszczególnych osób, środek ich duchowej łączności, wzajemnego oddziaływania. Bez języka nie ma narodowości, ojczysty język najlepiej odzwierciedla myśli i uczucia każdego człowieka, całej społeczności, i całego narodu”⁹⁵. Po trzecie: w języku rodzimym i ojczystej tradycji ustnej zakodowana została mentalność ukraińska⁹⁶. Po czwarte: język to muzyka każdego narodu, zaś piśmiennictwo stanowi jego najpiękniejsze odbicie⁹⁷.

⁹⁴ W wygłoszonym w 1980 roku w siedzibie UNESCO przemówieniu do przedstawicieli różnych narodów poświęconym roli kultury w życiu każdego narodu Jan Paweł II powiedział, iż „Człowiek żyje prawdziwie ludzkim życiem dzięki kulturze [...] Kultura jest tym przez co człowiek jako człowiek staje się bardziej człowiekiem: bardziej «jest» [...] Naród bowiem jest tą wielką wspólnotą ludzi, którą łączą różne spoiwa, ale nade wszystko właśnie kultura. Naród istnieje «z kultury» i «dla kultury». [...] Jestem synem narodu, który przetrwał najstraszliwsze doświadczenia dziejów, którego wielokrotnie sąsiedzi skazywali na śmierć – a on pozostawał przy życiu i pozostawał sobą. Zachował własną tożsamość i zachował pośród rozbiorów i okupacji własną suwerenność jako naród – nie biorąc za podstawę przetrwania jakichkolwiek innych środków fizycznej potęgi jak własna kultura, która się okazała w tym przypadku potęgą większą od tamtych potęg. [...] Istnieje podstawowa suwerenność społeczeństwa, która wyraża się w kulturze narodu. Jest to zarazem suwerenność przez którą równocześnie najbardziej suwerenny jest człowiek”. Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005, s. 89–90.

⁹⁵ М. Возняк, *Українська мова*, [у:] *Історія української літератури*, т. 1: *До кінця XV віку*, Львів 1920, с. 15.

⁹⁶ Ю. Шевельов, *Олександр Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця*, [у:] О. Потебня, *Мова, національність, денаціоналізація. Статті і фрагменти*, упорядкування і вступна стаття Юрія Шевельова, Нью-Йорк 1992, с. 156.

⁹⁷ І. Огієнко (Митрополит Іларіон), *Історія української літературної мови*, с. 1.

Wybrane opinie o fundamentalnym znaczeniu języka rodzimego w rozwoju życia duchowego swoich narodów wypowiedzieli przywołani wyżej myśliciele, doświadczający groźby utraty ojczystego języka i swej narodowej tożsamości. Z myślą o ratowaniu rodzimego języka, ukraińskiej kultury i tożsamości narodowej dalekowzrocznie i do dziś w pełni niezrealizowane programy odrodzenia i rozwoju nowożytnego języka i kultury narodowej stworzyli w XIX wieku m.in. członkowie Kijowskiego Bractwa Cyrylometodiańskiego⁹⁸ i twórczy przelomowej „Rusałki Dniestrowej” z kręgu lwowskiego ugrupowania „Ruskiej Trójcy”. Są oni autorami godnych ponownych odrębnych badań i szerokiego upowszechnienia zwłaszcza w Ukrainie, wielu nieprześcignionych i do dziś żywotnych, przesłań o znaczeniu języka ojczystego dla duchowego rozwoju swojego narodu, jakie m.in. pozostawił ksiądz i poeta grekokatolicki Markijan Szaszkiwicz, który uświadamiał swych rodaków-Ukraińców, że

Język – to najuczciwszy najwierniejszy dar przyrody [...] W nim przejawia się dusza narodu, poziom jego oświaty, głębia i szerokość jego horyzontów myślowych, jego rozumienie i odczuwanie przyrody i jej zjawisk. Jest to majestatyczny z wielu odgłosów utworzony pięknie brzmiący głos narodu — tych wzniosłych i nigdy nie milknących instrumentów przyrody. A jeżeli język nazwiemy wielką i harmonijną wielogłosową muzyką narodu, to piśmiennictwo będzie jego najpiękniejszym i wiernym obrazem⁹⁹.

Miał więc podstawę i Adam Mickiewicz i Taras Szewczenko by wierzyć, iż „Pieśń ujdzie cało” i że

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине...¹⁰⁰

⁹⁸ Por. S. Kozak, *Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści. Bractwo Cyryla i Metodego w Kijowie*, Warszawa 1990; tegoż, *Chryścianizacja. Rusi-Ukrainy a dziedzictwo cyrylo-metodiańskie*, [w:] *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, red. W. Hryniewicz OMI, J. S. Gajek MIC, Lublin 1993.

⁹⁹ Cyt. za W. Mokry, *Naród i kwestia ukraińskiej odrębności narodowej w rozumieniu pisarzy z kręgu „Ruskiej Trójcy”*, „Roczniki Humanistyczne Towarzystwa Naukowego KUL”, t. XXXIV, zeszyt 7 – 1986 [wyd. w 1992 r.], s. 53–85. Por. tenże, „*Ruska Trójca*”. *Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku*, Kraków 1997, s. 42.

¹⁰⁰ Т. Шевченко, *До Основ'яненка*, [y:] *Кобзар*, Київ 1967.

